آغا سليم پاران ڪيل شاهہ جي رسالي جي ترجمن جو اڀياس

ايم - اي (سنڌي) فائنل ۾ لکيل مونوگراف

ليکڪ :

ارم فاروق جمالي

نگران:

پروفيسر ڊاڪٽر انور "فگار" هَڪڙو
(چيئرمين)

سنڌي شعبو
سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

سال 2015ع

ڊجيٽل ايڊيشن:

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

فهرست

1. ارپنا 01
2. پنهنجي پاران 02
3. باب پهريون ـ سوانح عمري 03
4. باب ٻيو ـ آغا سليم جي تخليقن جو تعارف 05
3. باب ٽيون ـ شاهه جي رسالي جي انگريزي ترجمي جو اڀياس 16
5. باب چوٿون ـ نتيجا 31
6. چونڊ شعر 34
7. ببليوگرافي 46

ارپنا

پنهنجي پياري
والد
مرحوم فاروق احمد جمالي
جي
نانءِ
*****

ارم فاروق جمالي

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو ڪتاب نمبر (224) اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب ” آغا سليم پاران ڪيل شاهہ جي رسالي جي ترجمن جو اڀياس “ ايم ايم ۾ لکيل مونوگراف آهي. هي تحقيق محترمہ ارم فاروق جمالي پاران ڪيل آهي.

اوهان سڀني دوستن، پائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساڃاهہ وندن جي قيمتي مشورن، راين، صلاحن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com

پنهنجي پاران

منهنجي لاءِ اها ڳالهه خوشي جو باعث آهي ته مون پنهنجي ايم اي فائنل ۾ " آغا سليم جي ڪيل شاهه جي رسالي جي ترجمن جو اڀياس" جي عنوان سان مونوگراف مڪمل ڪيو آهي. بيشڪ پڙهڻ ۽ لکڻ ڏاڍو ڏکيو عمل آهي جنهن جي سکيا لاءِ وڏي رياضت جي ضرورت آهي، مون جڏهن اهو سوچيو ته ايم اي فائنل ۾ مونوگراف لکڻو اٿم تڏهن ڪان من ۾ اها ئي اٿل پٿل هيم ۽ مون پنهنجو ڪم تمام سنجيدگي ۽ دلچسپي سان شروع ڪيو جيڪو تمام گهڻي جاکوڙ ۽ ڏينهن رات هڪ ڪري ڳُوڙهي مطالعي ڪانپوءِ اڄ جڏهن تڪميل تي پهتو آهي تڏهن دل باغ بهار ٿي پئي آهي، ۽ اهو پڻ يقين ٿئي ٿو ته محنت ۽ سکيا منزل تي رسڻ جا پڪا اسباب آهن.

آغا سليم سنڌي ادب ۾ اعليٰ مقام رکندڙ اديب آهي. هن حياتي جو گهڻو حصو علم ادب کي ڏيئي ناماچار حاصل ڪيو آهي. آغا سليم جون سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتون سدا حيات آهن. آغا سليم نثر توڙي نظم ۾ قلم آزمائي ڪئي آهي، ان ڪان علاوه ڪلاسيڪي شاعري جي بهترين ترجمي نگار جي حيثيت سان پاڻ مڃرايو آهي. آغا سليم شاهه لطيف جي ڪلام کي انگريزي ۽ اردو ۾ ترجمو ڪيو آهي. انهن ترجمن جوئي اڀياس مون هتي پيش ڪيو آهي، ۽ اميد ٿي ڪريان ته ڪيترين ئي ڪمين ۽ ڪوتاهين جي باوجود به منهنجي هي ڪوشش پڙهندڙن وٽ ٿاب پوندي.

آغا سليم پنهنجي سر ته سنڌي ادب کي ڪيترائي انمول ڪتاب ڏنا آهن، پر سندس بلند پايہ هستيءَ تي تمام گهٽ لکيو ويو آهي، ان جو سبب شايد اهوئي ٿي سگهي ٿو ته اسان جو ادب ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ ڏانهن رويو دُرست نه آهي. ۽ نه ئي سندس فن جي معيار تائين رسائي حاصل ڪري، ان متعلق راءِ قائم ڪرڻ جي جرئت ئي آهي! اسان کي ڪپي ته پنهنجي صلاحيتن موجب پنهنجي راءِ جو اظهار ڪريون. مون به پنهنجي صلاحيتن مطابق اڀياس ڪري نتيجا اخذ ڪري انهن جي آڌار تي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. منهنجي قائم ڪيل راءِ ڪنهن لاءِ دُرست هوندي ته ڪنهن لاءِ غلط به هوندي. آئون اميد ٿي ڪريان ته منهنجو هي مونوگراف آغا سليم جي ذاتي زندگي توڙي سندس لکڻين بابت اهم معلومات مهيا ڪندو.

هن مونوگراف ٿيسز دوران منهنجي رهنمائي سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽي جي چيئرمين سائين ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو صاحب ڪئي. جنهن جي آئون تمام گهڻي ٿورائتي آهيان. ان ڪان علاوه پنهنجي ڪلاس جي سي - آر گل شير ٽِگڙ جي پڻ ٿورائتي آهيان جيڪو هن مونوگراف جي شروعات ڪان وٺي تڪميل تائين منهنجو ٻانهن ٻيلي رهيو. ان سان گڏوگڏ انهن همدردن جي پڻ ٿورائتي آهيان جن مونوگراف لکڻ دوران منهنجي حوصلا افزائي ڪئي.

ارم فاروق جمالي
30 جنوري 2016
ٽنڊوڄام ضلعو حيدرآباد

باب پهريون
سوانح عمري

آغا سليم ولد آغا عبدالڪريم خان جو اصل نالو آغا خالد سليم آهي. سندس تعلق شڪارپور جي پاڙي ڪڙي عطا محمد سان آهي. آغا سليم ستين اپريل 1935ع ۾ شڪارپور ۾ ڄائو. شروعاتي تعليم شڪارپور ۾ حاصل ڪيائين ۽ 1948ع ۾ حيدرآباد ۾ رهڻ جي ڪري ميٽرڪ حيدرآباد مان ۽ انٽر ميڊيئٽ لاهور مان ۽ بي- اي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان ڪيائين. پاڪستان براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن ۾ مختلف شهرن جي ريڊيو اسٽيشنن ۾ پنهنجي صلاحيتن سان فرائض سر انجام ڏيندو رهيو، پروگرام مينيجر کان ترقي ڪندو اسٽيشن ڊاريڪٽر جي عهدي تان رٽائرڊ ٿيو.

آغا سليم جي شخصيت ۽ مزاج بابت عبدالقادر جوڻيجو صاحب آغا تي لکيل خاڪي ۾ لکي ٿو ته:

”اهو هڪڙو سنگت جو اڻ لکيو دستور آهي ته چوياريءَ ۾ ڪڏهن ”الف“ جي هلندي آهي ته ڪڏهن ”ب“ جي پر آغا جي سنگت ۾ ”الف - ب “ ته ڇا پر پورا لشڪر (ان ڪري آغا لشڪر سان سنگت ناهي رکندو) هجن ته به مرضي آغا جي هلندي، چو ته آغا جو پهريون حرف الف آهي، الف اڳيان ٻي ڪُت خلق پويان، هونئن به ڳالهائڻ تي ايندو آهي ته ٻئي کي الف ڪندي ڪونه گسندو. آغا ٽاڪئون ڪاٺ آهي، مڙندو ڪونه، پر پڇي پوندو، پوءِ اها دوستن جي مرضي آهي ته ٻه ٽُڪر ڪنس يا ٽي ٽُڪر، ۽ آغا جڏهن ٽُڪر ٽُڪر ٿيندو آهي ته سڄو سور پنهنجي قلم مان ڪڍندو آهي. جتي قلم جي پڄت نه هوندي اتس اُتي زبان کي روهيءَ تي لائي تکو ڪندو آهي.

انهن ارڪانن جي ڪري آغا کي هر وقت ڪنهن نه ڪنهن سنگتي ساٿي جي ضرورت هوندي آهي، جنهن کي هو لفظن جون چُونگون ڏيئي پنهنجو اندر ٺاري سگهي. سندس اهڙن يارن ۾ ڪئپسٽن سگريٽ کي اهم مقام حاصل آهي. جيڪو اندر ٺارڻ سان گڏوگڏ اندر ساڙيندو به اٿس“ (1)

” آغا جي دل جي اوطاق ۾ عورتن لاءِ ڪيئي ڪوچ ڪرسيون رکيل آهن، هي ٻانهن پڳل ڪرسي اديبه پيڻ لاءِ آهي، هي ڪوچ پاڃائي وڏي لاءِ آهي، هت صرف محبوبه ويهي سگهي ٿي، ان معاملي ۾ آغا صفا رُڃ ڳوناٺو آهي. پنهنجائي ۾ ته ڪک به ڪونه سهندو، ٻيو سنگت به ست ڪوهه ٽپي رکندو، ياري به شڪل سان ڪونه رکي، ”عقل“ سان پيچ ڳنڍيندي دير ڪونه ڪندو، عقل کي ڏسي ڏيل ٽڙي پوندا اٿس“ (2)

آغا سليم منفرد مزاج وارو انسان آهي خود انتظامي ۽ پنهنجي پروگرامن کي اهميت ڏيئي اڄ جو ڪم سڀاڻ ته نه ڇڏڻ جي خوبين هئڻ ڪري نهايت ڪامياب زندگي گذاري آهي. تصوف جي مطالعي ۽ ٻين علمن جي اڀياس سبب هو ظاهري ۽ باطني مشاهدن سان مالا مال آهي. سندس پڙهڻ ۽ لکڻ کان علاوه اٿڻ ويهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ

۾ نيٺ شڪارپوري آهي. انساني حسن ۽ ڪائناتي جمال سندس جيءَ ۾ نين روشنين سان جيڪو سوجهرو پيدا ڪيو آهي، سو آغا جهڙوئي سهڻو ۽ سهائو آهي. ان سونهن ڀري سوجهري جي چمڪ ڏمڪ هر تخليق ۽ تصنيف جو حسن حيران ڪُن ڪري ڇڏيو آهي.

حوالا:

1. **جوڻيجو عبدالقادر: ٿوهر جي ماڪي آغا سليم" خاڪو" رسالو مهراڻ** 1977ع: ص 163
2. **ايضاً ص:** 164

باب ٻيو

آغا سليم جي تخليقن جو تعارف

آغا صاحب شڪارپور جي لکيل پڙهيل خاندان سان تعلق رکندڙ آهن. هن مخصوص ۽ منفرد نثر نويس جي حيثيت ۾ پاڻ کي سنڌي علم ادب ۾ متعارف ڪرايو ۽ مڃايو آهي. پاڻ مختلف صنفن ۾ شعر به چيو اٿس. هائي اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران ادب ڏانهن متوجهه ٿيو ۽ پنهنجي پر ۾ محنت ڪندي پختي قلم جو ڏٽي تي ويو. آغا صاحب جي علم ادب ڏانهن لاڙي بابت ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو پنهنجي پي- ايڇ- ڊي جي ٿيسز "شڪارپور شهر جو علم ادب ۾ حصو" ۾ لکي ٿو ته: " آغا سليم سنڌي ٻولي جي ادب جو مهان نالو آهي، جنهن ادب کي پنهنجي بهترين فني، فڪري ڪاوشن ۽ تخليقن سان سرشار بڻايو آهي. هو هڪ ئي وقت بهترين ڪهاڻيڪار، ناول نويس، ڊرامانگار، شاعر، اديب ۽ ترجمان آهي، هو جنهن به صنف ۾ پنهنجي احساسن جذبن ۽ خيالن جو اظهار ڪرڻ ٿو چاهي انکي آسانيءَ سان اپنائي ٿو سگهي. آغا صاحب ڪهاڻين ۽ ناولن ڪانسواءِ ڪوين جي قطار ۾ به نظر اچي ٿو، ٻيءَ ڳالهه ته سنڌس افسانا ۽ ناول سنڌس ڪويتائن تي حاوي محسوس ٿين ٿا، اُهي به آغا جي افسانن ۽ ناولن جيان اهم آهن، ڇو ته انهن سيني جو سرجڻهار آغا سليم آهي. آغا سليم جي هر هڪ تخليق پنهنجي وجود ۾ وڏا ولولا ۽ فڪر آڻي ٿي. جيڪي ادب ۽ سماج لاءِ سون آهن." (1)

آغا سليم جن جي علم ادب جي لاڙي بابت يوسف سنڌي پنهنجي ڪتاب" سنڌي ادب (هڪ سؤ سنڌي اديبن جي سوانح ۽ ڪم جو جائزو) ۾ لکي ٿو ته: " آغا سليم جي وڏي ڀاءُ کي لکڻ پڙهڻ جو شوق هوندو هو، هو ڪتاب وٺي ايندو هو ۽ آغا صاحب جي لاءِ ٻاراڻا ڪتاب به وٺي ايندو هو، جيڪي آغا صاحب پڙهندو هو. انهن جا ٽائيٽل ڪو معنيٰ خيز هوندا هئا. انهيءَ سان آغا صاحب جو تعليم ڏانهن لاڙو وڌندو ويو. آغا صاحب پهرين آغا شاهين جي نالي سان لکندو هو، سنڌس پهرين تخليق" لذتِ گناهه" جي نالي سان پهريون افسانن جو مجموعو شايع ٿيو. آغا صاحب سنڌي ۽ اردو ٻنهي ٻولين ۾ لکندو رهيو آهي." (2)

آغا صاحب جو نظريو آهي ته هي زندگي پنهنجين تمام اوڻاين ۽ اڻ سهڻاين جي هوندي به رهڻ جي لائق آهي، جنهن ۾ پيار کي ازلي چڱائي جو مرتبو مليل آهي. آغا صاحب جن ماهوار پرک کي ڏنل هڪ انٽرويو ۾ ادب ۾ پير پائڻ بابت ڪجهه هن طرح ٻڌائي ٿو ته " اها شڪارپور جي زماني جي ڳالهه آهي، مان سوچيو هو مان دنيا گهمندس مان ڏاڍا ڪتاب پڙهندس جيئن ٿورو شعور ٿيو ته ڪتابن جي دنيا ۾ شامل ٿيس، شڪارپور ۾ هڪ مشهور پبليشر هوندو هو "پوڪرداس" ان جو هڪ بازار ۾ دڪان

هوندو هو، مونکي جيڪا به خرچي ملندي هئي ان جا ڪتاب خريد ڪندو هيس، پوءِ جڏهن آئون حيدرآباد آيس تڏهن به ڪتابن پڙهڻ جو سلسلو جاري رکيم، انهن ڏينهن ۾ آئون ڪرشن چندر کان تمام گهڻو متاثر هيس ان وقت مونکي خبر نه هئي ته ترقي پسندي ڇا آهي، باقي جيڪي ترقي پسند رائيٽر هئا، جن ۾ ڪرشن چندر هو. ابراهيم جيلس جنهن جو ڪتاب "چاليس ڪروڙ بکاري" هو. ان وقت سڄي هندستان جي آبادي چاليهه ڪروڙ هئي. ڪرشن چندر مونکي ڏاڍو وڻندو هو، جنهن انقلاب کي ڏاڍو رومانٽڪ ڪيو. ادب سان منهنجو شوق هو اديب مون لاءِ ڏاڍيون پُراسرا شخصيتون هوندا هئا." (3)

تنهن ڪانپوءِ تنوير ۽ سراج سان بطور ڪاليج فيلو ملاقات ۽ دوستي ٿيس. انهن جي رنگن ۾ رنگجي هن 1952ع ۾ ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون. پهرين ڪهاڻي جيڪا هن لکي تنهن جو نالو " آهه! اي ظالم سماج" هو، جيڪا هالا مان نڪرندڙ "فردوس رسالي" ۾ ڇپي.

آغا صاحب هڪ ئي وقت ۾ ادب جي گهڻن صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي جهڙوڪ: ناول، ڊرامه، فلمون، ڪهاڻيون، شاعري، سفرنامو، ۽ ترجما. انهن سڀني صنفن ۾ آغا صاحب هڪ ئي وقت عبور حاصل ڪيو آهي. ان ڪانسواءِ آغا صاحب تحقيق ۽ صحافتي ميدان ۾ به پاڻ ملهايو آهي، اُهوئي سبب آهي جو يوسف سنڌي پنهنجي ڪتاب سنڌي ادب ۾ چوي ٿو ته" آغا سليم کي سنڌي ادب جو آل رائونڊر به چئي سگهجي ٿو" (4)

آغا سليم هيٺين عنوانن سان سنڌي ادب جي مختلف صنفن تي لکيو. عنوانن جا نالا صنفن سان گڏ ڏجن ٿا.

سڀ کان پهرين آغا سليم ڪهاڻي وسيلي ادب جي وسيع ميدان ۾ لٿو، پهرين ڪهاڻي 1952ع ۾" آهه! اي ظالم سماج" جي عنوان سان هئي. اها سندس پهرين ڪهاڻي ليکي وڃي ٿي. ان کان پوءِ سندس ٻيون ڪهاڻيون آهن:

1. **چنڊ جا تمنائي**: هي سندس ڪهاڻين جو مجموعو آهي جنهن ۾ هيٺين عنوانن سان ڪهاڻيون آهن.

- **نيٺ بهار ايندو**
- **ماريس پنهنجي پرين کي**
- **خوابن جا سوداگر**
- **جُڳن جا جُڳ**
- **سچڻ نت سوجهرو**
- **ٿهڪ**
- **ڊڇڻي**
- **خوني**

سندس ڪي ٻيون تصنيفون:

- **اڻ ڪٿ فاصلا** (ڪهاڻي)
- **ڌرتي روشن آهي** (ڪهاڻي)
- **رت ورنو روءِ** (ڪهاڻي)

- مان ئي وار وجود جو (ڪهاڻي)
- شبنم شبنم ڪنول ڪنول جو اڀياس (مضمون)
- برف پنکڙيون ۽ چنڊ (سفرنامو)
- پن ڇڻ ۽ چنڊ (شاعري)
- پناڻ (تاريخ تي لکيل ڪتاب)
- سچل سارو سچ (سچل تي لکيل)
- صدين جي صدا (شيخ اياز تي لکيل)
- سندهي ڊرامي کي تاريخ (اردو ڪتاب)
- سنده مين موسيقي (اردو ڪتاب)
- اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)
- هم اوست (ناول)
- روشني جي تلاش (ناول)
- اڻ پورو انسان (ناول)
- گل ڇنو گرنار جو (ٽي وي ڊرامو)
- دودو چنيسر (ٽي وي ڊرامو)
- گلن جهڙا گهاءُ (ٽي وي ڊرامو)
- روپ بهروپ (ٽي وي ڊرامو)
- خواب جو سورج (ٽي وي ڊرامو)
- واپسي (ٽي وي ڊرامو)
- پاگل خانو (ٽي وي ڊرامو)
- سنڌي ڪهاڻي تي هڪ نظر (مقالو)
- جهولي لال (سفرنامو)
- تماشو (ٽي وي ڊرامو)
- ٽيليفون (ٽي وي ڊرامو)
- پرهه جا مسافر (ٽي وي ڊرامو)
- چانڊوڪي جو زهر (ٽي وي ڊرامو)
- پاس ناپاس (ٽي وي ڊرامو)
- سک جي وستي (ٽي وي ڊرامو)
- پوياري جا پاچا (ٽي وي ڊرامو)
- درد جي روشني (ٽي وي ڊرامو)
- دولهه دريا خان (ٽي وي ڊرامو)
- چانڊوڪي (سنڌي فلم1969 ع)
- محبوب مٺا (سنڌي فلم1971 ع)
- رت جا رشتا (سنڌي فلم1975 ع)
- بابا فريد جا دوها (ترجمو)
- ڍولا مارو-
- لاٽ جا لطيف جي (لطيفيات)

• سُر سارنگ، سُر ڪلياڻ، سُر سورٺ، سُر مومل راڻوجو ترجمو (لطيفيات)

• لالن لال لطيف ڪهي (شاه جي رسالي جو مڪمل اردو ترجمو)

آغا سليم جي سيني لکڻين ۾ شعور جو وهڪرو stream of consciousness نظر اچي ٿو. انڪري هو سنڌي ٻولي جو اهم تخليقڪار سمجهو وڃي ٿو. سنڌي ٻولي جو اهم فنڪار آهي، آغا صاحب پهريون تخليقڪار آهي جنهن ڪهاڻي سان گڏوگڏ ساڳئي وقت ناول تي به قلم آزمائي ڪئي آهي. آغا سليم سنڌي ادب جو پُرجلال ۽ پُرجمال چهرو آهي، پاڻ شاهه ڀٽائي، سچل سرمست ۽ سامي جو انگريزي مترجم ۽ موسيقي جو پارکو آهي. سندس تخليقي لکڻين ۾ رومانس، تصوف ۽ انقلاب ڪي پنهنجو فڪر ٻڌايو اٿس. افسانوي ادب ڪي رومانيت واري رنگ ۾ رڱي پنهنجي فڪر جي اُپٽار ڪئي اٿس. آغا سليم اهڙو نثر نويس آهي، جنهن سنڌي ٻولي ۾ افسانوي، ناول ۽ ڊرامي ڪي تاريخي، فلسفيانه، وطن پرستي، ۽ ڪلاسيڪي انداز سان پيش ڪيو آهي. نصير مرزا آغا سليم بابت لکن ٿا ته " آغا صاحب سنڌي شاعري جي ڪلاسيڪل اثاثي ڪي اردو ۽ انگريزي ۾ متعارف ڪرايو. آغا صاحب جو ٻيو اهم ڪارنامو آهي، بابا فريد گنج شڪر جا دوها پڻ پهريون ڀيرو هندي ۽ پنجابي مان سنڌي ۾ آندا آهن، ۽ گڏوگڏ بابا گرونانڪ جي ٻاڻين ڪبيرداس جي دوهن، ميران ٻائي جي ڀڄنن، خان خانان جي ڪلام ۽ نندي ڪنڌ جي اهڙي ٻئي تخليقي اثاثي ورثي ڪي سنڌي ۾ شيئر ڪيو. ۽ صرف ايترو ئي نه، پر هن جديد ڪلاسيڪل ۽ سنڌ جي مائل اسٽون شاعر شيخ اياز ڪي پڻ نئين رُخ سان دريافت ڪيو ۽ جيئن شاهه بابت "لات جا لطيف جي" لکيو ائين ئي شيخ اياز بابت "صدين جي صدا" لکيائين. اِهي ٻئي ڪتاب آغا جي قلم جا نوان ڪرشما آهن." (5)

آغا صاحب اهو جديد ليکڪ آهي جنهن ادب جي سيني لاڙن ڪي منفرد انداز سان پيش ڪيو آهي، جنهن ڪلاسيڪيت ڪي جديديت ۽ رومانيت جي رنگ ۾ رڱي ادب ۾ چار چنڊ لڳايا آهن.

آغا صاحب پنهنجي لکيل ۽ ترجموڪيل ڊرامن ۾ سماج جي هر هڪ پهلو جي عڪاسي ڪئي آهي، سندس هر ڊرامو، ڪهاڻي توڙي ناول پنهنجي فن تي پورو لهي ٿو. سندس لکيل ڊرامي "**دودو چينسر**" ۾ آغا صاحب داستان جي خوبصورت پيشڪش سان گڏوگڏ ڪمال جي منظرنگاري چٽي آهي، لکي ٿو ته:

"سارو محل ڪنوار وانگر سينگاريل آهي، شمعدانن جي جهڪي روشني ۾ اگر بتين جو هلڪو هلڪو دونهون ماحول ڪي ننداڪڙو ٿو بڻائي، ٻن درين جي وچ ۾ هنڌ تي سينگاريل سيج تي ڪوئل ڪنوار ٿي ويني آهي، پسمنظر ۾ شهنائي جا ويڳاڻا ۽ ڏوڪيل سُر گونجن ٿا. ننگر اندر اچي ٿو هن جي مٿي تي موڙ آهن، ڪوئل

ننگر کي ڏسي هوريان هوريان سيج تان اُٿي ٿي ۽ ننديون ننديون وکون کڻندي ننگر جي ويجهو اچي ٿي. اڄ اسانجي سُهاڳ رات آهي، هيڏانهن شرنايون پيون وڄن ۽ هوڏانهن جنگ جو نگارو، گهوٽ وچ ۾ جنگ جي ميدان ۾ ڳاڙهو گهوٽ ٿي"

ننگر: شل ديس لاءِ مران، وري وري جيئان ۽ وري مران، ائين مري وري جيئندو ۽ جي وري مرندو رهان، هن جي منهن تان موڙ ڪري ٽا پون.

ڪوئل (جهڪي موڙ ڪٽي ٿي) ڪنوارون گهوٽن جي حياتي لاءِ دعائون گهرنديون آهن، پر جڏهن ڌرتي ماءُ جي لڄ لٽاڙي ويندي آهي، تڏهن ڪنوارون به گهوٽن لاءِ دُعا گُهرنديون آهن ته شل هنن گلن جهڙا گهاءُ لڳنئي شل هنن ميندي رتل هٿن جيان ريٽو ٿئين.

ننگر: شل پنهنجي رت سان پنهنجي ديس جي ڌرتي جا اُهي گهاءُ ڌوئان جيڪي ڌارين گهوڙن جي سنبن هن کي ڏنا آهن.

ڪوئل: شل سيئي گهاءُ سيني ۾ لڳنئي ۽ ڪو گهاءُ پنيءَ ۾ نه لڳنئي (نغارو وڄي ٿو) وچ ڪانڌ وچ گهوڙو چڙهه ۽ ويرين کي وڍيندو ۽ سُرهو ٿي سيج ماڻ" (6)

آغا صاحب تاريخي داستانن کي رومانيت واري انداز ۾ لفظن جي اهڙي ته دلڪشي سان پيش ڪيو آهي جو پڙهندڙ ان مان معلومات وٺڻ سان گڏوگڏ لطف اندوز پڻ ٿئي ٿو. ساڳئي طرح آغا صاحب " **گل چنو گرنار جو**" ۾ سورٺ راءِ ڏياچ جي تاريخي قصي کي نئين انداز ۾ بهترين مقالمن جي صورت ۾ پيش ڪيو آهي. ڊائلاگ پڙهڻ سان ئي آغا جا پيش ڪيل ڪردار جڻ ته اکين آڏو ڦرڻ لڳن ٿا ۽ ائين ٿو محسوس ٿئي جڻ ته اهو منظر پڙهندڙ پاڻ پنهنجي اکين سان حقيقت ۾ وينو ڏسي. ٻيجل جي سِر گُهرڻ ۽ ڏياچ جي سِر ڏيڻ واري واقعي کي پيش ڪرڻ لاءِ آغا صاحب لفظن جا اهڙا ته بهترين قالب گهڙيا آهن جو پڙهندڙ کي ائين محسوس ٿو ٿئي ته جڻ هو ٻيجل ۽ ڏياچ جي وچ ۾ ٿيندڙ گفتگو سامهون وينو ٻڌي. "**گل چنو گرنار جو**" ۾ آغا صاحب ٻيجل ۽ ڏياچ جي گفتگو بيان ڪندي لکي ٿو ته:

ٻيجل: منهنجي سُرندي جي ساراهه ئي مون لاءِ سڀ کان وڏو دان آهي مهاراج.

ڏياچ: ٻيجل تون اسان کان ڪو دان نٿو گهرين، پر تنهنجو سُرندو اسان کان ڪجهه گُهري ٿو، تنهنجي ساز ۾ ڪو راز آهي، تنهنجي من ۾ ڪا مام آهي، جيڪا اسان پروڙي نٿا سگهون، ٻڌاءِ ٻيجل تنهنجو سُرندو اسان کان ڇا ٿو گُهري؟

ٻيجل: اوهانجي پيرن ۾ پناهه ٿو گُهري مهاراج.

ڏياچ: نه ٻيجل تنهنجو سُرندو پنهنجي الستي آواز سان اسان کان ڪجهه گهري رهيو آهي، تنهنجي ساز ۾ ڪو راز آهي، جيڪو اسان سمجهي نٿا سگهون، ٻڌاءِ ٻيجل تنهنجي سُرندي جي من ۾ ڪهڙي مڱ آهي؟

ٻيجل: منهنجي سُرندي جي من ۾ اوهان جي ڇٽ جي ڇائو ۾ رهڻ جي مڱ آهي.

ڏياچ: اسان جو چٽ! اسان جو سِر ۽ ساهه تنهنجي تند آڏو تڇ آهي، تنهنجي تند اسانجي جند کي ڌوٽي ڇڏيو آهي، ۽ اسانجو سرير ذريون ذريون ٿي اڪ جي ڦلڙين جيان آڪاش ۾ ٿو اُڏامي تنهنجي آواز اسانجي اندر ۾ اهڙي اُج اٿاري آهي جو تنهنجي آواز ڪانسواءِ هي سارو سنسار رُڃ ٿو لڳي وري تند تنوار، وري آتما جي اُڃ اُٿار.

(ٻيجل سُرندو سوري ڳائي ٿو)

تو در آيس راجا، ههڙو وني حال
اونائيج عليل جو، سڀاجها سوال
اڳڻ مٿي اُن جي، ڪهي ڪي ڪوال
يلا! ڪري يال، امن ڏيو ان کي

ڏياچ: ٻيجل تون اسانجي اڱڻ ڪهڙو سوال کڻي آيو آهين؟

ٻيجل: ٻيا در ڏيئي ٻن، آيس تنهنجي
در
سونهارا سورٺ ور، ڪا منهنجي ڪر
يلا يير ير، پالهو پاند پينار جو

ڏياچ: (بي چين ٿي) اسان تنهنجو پالهو پاند ڇا سان ڀريون ٻيجل؟

اسان آڪاش مان سج چنڊ آڻي تنهنجي جهول ۾ وجهون پر انهن جي جوت تنهنجي راڳ جي روشني اڳيان جهڪي ٿي ويندي، اسان اندلٺ جو هار تنهنجي ڳچي پايون پر اندلٺ جا ست رنگ تنهنجن ستن سُرن آڏو بي رنگ ٿي ويندا، اسان توکي ستن آڪاسن جي اوچائي تي ويهاريون، پر ڀڳوان پاڻ آڪاسن جي اوچائي تان لهي تنهنجي سُرندي ۾ ساهه ٿو کڻي، ٻڌاءِ ٻيجل تنهنجو پالهو پاند ڇا سان ڀريون؟

ٻيجل: مهاراج هڪڙي معمولي مڱ من ۾ آهي جيڪا............

ڏياچ: (هن جي ڳالهه ڪٽيندي ۽ اُتساهه سان) ٻڌاءِ ٻيجل تنهنجي من ۾ ڪهڙي مڱ آهي؟ اسان تنهنجي مڱ پوري ڪرڻ لاءِ ماندا آهيون، اسان توسان وچن ٿا ڪريون ته هن جنسار مان جيڪو گُهرندي تنهن مان تنهنجو پالهو پاند ڀريندا سين.

ٻيجل: وچن ٿا ڏيو مهاراج؟

ڏياچ: ها ٻيجل توکي مهراجن وارو وچن ٿا ڏيون.

ٻيجل: مهاراج مونکي........... مون کي...........

ڏياچ: هٻڪين ڇو ٿو ٻيجل؟ گُهر جيڪي گُهرڻو اٿئي.

ٻيجل: (يڪدم چئي ٿو) مونکي اوهانجو سِر گُهرجي.

ڏياچ: ٻيجل.......!(ڏياچ جي دانهن سان سُرندي ۽ ستار جي گڏيل موسيقيءَ جو چمڪاٽ ٿئي ٿو ۽ پوءِ سُرندو هلڪن سُرن ۾ پس منظر ۾ وجندو رهي ٿو.” (7)

هتي آغا صاحب جي ڊرامي جا ڪي مقالما پيش ڪرڻ جو مقصد فقط آغا صاحب جي مثال ڏيڻ آهي way of asceticism. هنن مثالن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ آغا صاحب ڪيڏي نہ موهيندڙ انداز ۾ مڪالما لکيا آهن جن سان پيش ڪيل منظر بي ساختہ نظر اچن ٿا. آغا صاحب پنهنجي هر لکڻي ۾ چٽي منظرنگاري ڪري سماج جي هر پهلو تي نظر وڌي آهي.

آغا صاحب ڊرامي کان علاوه ڪهاڻي لکڻ جي فن ۾ پڻ پاڻ مڃرايو آهي. آغا صاحب پنهنجي ڪهاڻين ۾ سماج جي هر پهلو کي بنا رک رکاءُ جي کليل انداز ۾ بيان ڪيو آهي. ادب جيئن تہ آهي ئي سماج جي عڪاسي ڪرڻ لاءِ ان لاءِ ان ۾ رک رکاءُ جو لحاظ نہ رکڻ گهرجي.

آغا سليم سندس ڪهاڻين جي مجموعي **"ڏرتي روشن آهي"** ۾ بهترين انداز ۾ پنهنجي ڪهاڻين کي رومانيت جو رنگ ڏيئي هڪ نئين اسٽائيل کي متعارف ڪرايو آهي. آغا صاحب جو هي مجموعو ستن ڪهاڻين تي مشتمل آهي. جن جا عنوان هي آهن.

1-**ڌرتي روشن آهي.**
2- **ڪڙندا ڪنڌهار**
3- **درد جو شهر**
4- **شڪست جو آواز**
5- **پل پڪيئڙا**
6- **درد جا رشتا**
7- **اڪيون آرسيون**

آغا سليم جي ڪهاڻين جو ٻيو مجموعو **"چنڊ جا تمنائي"** آهي، هن ۾ نو ڪهاڻيون آهن.
ادب ۾ بهترين لکڻي اها آهي جنهن ۾ لکندڙ جو پنهنجو عڪس پڻ پڙهندڙ جي ذهن ۾ نهي پوي. آغا صاحب جي هر ڪهاڻي ۾ سندس نفسيات ۽ شخصيت بلڪل نمايان ظاهر ٿئي ٿي. آغا سليم جي سيني افسانن ۾ **"نفسياتي رُخ"** ۽ **"شعور رو"** کي اهميت ڏني وئي آهي. آغا صاحب جي هن مجموعي ۾ هينين عنوانن سان ڪهاڻيون ملن ٿيون.

1- **نيٽ بهار ايندو**
2- **خوابن جا سوداگر**
3- **سڄڻ نِت سوجهرو**
4- **ڊڄڻي**
5- **ماريم پنهنجي پرين ڪي**
6- **جُڳن جا جُڳ ٿيا**
7- **ٿهڪ**
8- **خوني**
9- **چنڊ جا تمنائي.**

نيٽ بهار ايندو:

هي هن مجموعي جي پهرين ڪهاڻي آهي هن ۾ آغا صاحب سماجي ۽ طبقاتي سسٽم کي پنهنجي ذاتي مشاهدي طور بيان ڪيوآهي، هن ۾ آغا ٻن ڪردارن کي ڪهاڻي جو مرڪز بڻائي پيش ڪري ٿو، هڪ اهو جيڪو معاشي طرح سُکيو ستابو

آهي ۽ ٻيو معاشي طرح ڪمزور ۽ هيٺو آهي، جيڪو پنهنجي اصلي خوشي کان محروم رهي ٿو، پر سندس زندگي خواهشات جي تابع آهي، هن کي ڪڏهن نہ ڪڏهن بهار جي اچڻ جو انتظار رهي ٿو.

چنڊ جا تمنائي:

آغا صاحب جو مجموعو هن ئي عنوان سان آهي، هي هن مجموعي جي مکيہ ۽ مرڪزي ڪهاڻي آهي. هن ۾ آغا صاحب انسان جي انا کي آتت اچڻ واري جذبي جي اُپٽار ڪئي آهي، هو راجڪمار رام جي تمثيل پيش ڪري چوي ٿو تہ "اسين سڀ ننڍڙا راجڪمار رام آهيون ۽ چند جا تمنائي آهيون. اسين چنڊ جي چاھ ۾ روئيندا ۽ رڙندا آهيون، پر پوءِ ان چنڊ جي اولڙي کي ڏسي لڙڪ بند ٿي ويندا آهن. مطلب تہ انسان کي گهرج ڪهڙي بہ ڪٽي هجي پر وقت سر جنهن بہ شيءَ مان آتت اچيو وڃيس هن لاءِ سائي سڀ ڪجھ آهي. (8)

مطلب آغا صاحب جي لکڻين ۾ نداريت جو عنصر پڻ ملي ٿو.

آغا سليم جي ڊرامن ۽ ڪهاڻين جي مجموعن کان علاوه ناول صنف تي پڻ لکيو آهي. سنڌي ادب جي ٻي بها خزاني ۾ هيل تائين اسانکي آغا سليم جا چار ناول ملن ٿا، جيڪي تمام گهڻا مقبول ويا آهن. آغا سليم **"روشني جي تلاش"** **"اونداهي ڌرتي روشن هٿ"** **"همہ اوست"** ۽ **"اڌ پورو انسان"** جي عنوانن سان ناول لکيا آهن. آغا جي انهن ناولن پڙهڻ سان تهذيبي قدرن جو شعور، ڪجھ وڃائڻ ۽ پائڻ جو احساس ۽ فرد جي ابديت ۽ شرافت ۾ ڪجھ ايمان جاڳي ٿو. آغا سليم جي تخليق ڪهڙي بہ فني قالب ۾ چو نہ هجي، ليڪن سندس تخليق جي مجموعي مطالعي مان پڙهندڙ جو احساس ساڳئي ادراڪ جي راهن تان گذرندو سندس وجداني ڪيفيت ۾ لهندو محسوس ٿيندو. آغا جي چئن ئي ناولن ۾ هو تاريخي واقعن کي رومانيت واري انداز ۾ پيش ڪري ٿو.

اونداهي ڌرتي روشن هٿ:

هن ناول ۾ آغا صاحب تاريخي ڪردارن ۽ واقعن کي نئين روپ ۾ پيش ڪيوآهي. آغا جي فني طرز شعور جو وهڪرو stream of consciousness **خاص طور تي** ورجينيا وولف ۽ قرت العين حيدر جي ناول ***"آگ کا دریاہ"*** تان متاثر ٿيل معلوم ٿئي ٿو، مگر هن ۾ ٽيڪنيڪ جو استعمال آغا جي پنهنجي ڪاوشن ۽ originality **محسوس** ٿئي ٿي. هن ناول ۾ انساني تهذيب ۽ تاريخ جي شعور جذبات ۽ احساسات جي ترجماني، مشاهدي جي قوت، تجربي ۽ تخيل جي بختہ ڪاري، ڪردارنگاري ۾ بلوغت ۽ اسلوب جي شگفتگي آغا جي هن لکڻي کي ڪمال بخشيو آهي.

اڌ پورو انسان:

آغا سليم هن ناول ۾ اپر ڪلاس سوسائٽي جي فردن جي زندگي ڪي ڪولي بيان ڪيو آهي. هن ناول ۾ هڪ اهڙي ڪردار جي ڪهاڻي آهي، جنهن وٽ جسماني عيش و آرام، لذت، دولت ۽ اختيار هر طرح موجود آهن، ان هوندي به سندس اندر سڪون ۽ آسودگيءَ لاءِ تڙپي رهيو آهي. هن ڪنهن به عورت سان روح جي سچائيءَ سان پيار نه ڪيو، هن جو شوق صرف جسماني لذت تائين هوندو هو. هن ناول ۾ آغا صاحب مُک ڪردار جي نفسيات کي بيان ڪيو آهي. هن ناول ۾ اسلوب جي رنگيني ۽ دلڪشي، ڪيفيات جي عڪاسي، هڪ فضا جي تعمير ۽ زندگي جي حُسن ۽ زندگي جي غم جو ڪوهيڙي وانگر ڇانيل احساس آهي. جيڪي فنڪار جي فن جون خصوصيتون آهن.

آغا سليم جو ٻيو ناول "**روشني جي تلاش**" آهي. هن ناول ۾ به آغا سليم اهڙا ڪردار چٽيا آهن جن جو واسطو سڌو سنئون سماج سان آهي. آغا جي هن ناول ۾ به ٽيڪنيڪ جي جدت آهي. آغا سليم جي هن ناول ۾ حقيقي دنيا جون سان تعلق رکندڙ اُگريون ڳالهيون بيان ڪيل آهن، جيڪي سماج جي مسئلن جي عڪاسي ڪن ٿيون. هن ناوليٽ ۾ آغا جو هر ڪردار رومانوي ۽ Idealist آهي. ڪردار جڻ ته بُت بڻيل هئا، جن کي آغا سليم ڪٽي تراشيو آهي، تاهم ليکڪ جو اسلوب نهايت دلڪش آهي، جنهن ۾ احساسات جي گهرائي ۽ نفسياتي پيچيدگين جو اظهار ٿيل آهي.

اونداهي ڌرتي روشن هٿ، اڌ پورو انسان، روشني جي تلاش هنن ٽنهي ناولن ۾ تلازم خيالات، زندگي بابت ويچار ۽ تشبيهن ۾ ڪن ڪن هنڌن تي مشابهت پاتي وڃي ٿي. آغا جي ٽنهي ناولن ۾ فن جي ارتقا، دراصل سندس ذهن جي ارتقا جي عڪاسي ڪري ٿي. هن انساني زندگي، تاريخ ۽ تهذيب جي شعور کي تخليقي فن ۾ اظهار ڪيو آهي. ان ڪري ئي آغا سليم هڪ منفرد ليکڪ جو درجو ماڻيو آهي. هن زندگي جي مقصديت ان مان پيدا ٿيندڙ بيزاري، فرد جي تنهائي جي محرومي جي شديد احساس کي افسانوي روپ ۾ پيش ڪيو آهي.

هنن ٽنهي ناولن ڪانپوءِ آغا سليم جو چوٿون ناول " **هم اوست**" 1985ع ۾ڇپيو. آغا سليم جي ٻين ناولن جي نسبت ۾ هي ناول منفرد لکيل آهي. هن ۾ آغا صاحب صوفي ازم واري نقطي کي بيان ڪيو آهي، هن ۾ آغا سليم سوچ جي تبديلي واري لاڙي کي بيان ڪيو آهي. هي ناول تاريخ جي جهروڪن مان صوفيانه نُڪتن جي اُپٽار جو بيان آهي. هن ۾ تقريباً مغلن واري زوال واري دور کي بيان هيٺ آندو ويو آهي. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دورن ۾ سياسي ڪشمڪش دوران صوفين تي ٿيل ڏاڍ ڏمر ۽ ڏهڪاءُ جي دل ڏاريندڙ داستانن کي ڪولي بيان ڪيو ويو آهي. هن دور ۾ مذهبي نظرين جي ڇڪتاڻ هئي، مجدد الف ثاني ۽ محي الدين ابن العربي جن جي وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي فلسفن جو ٽڪر هو. ناول نگار شاه لطيف ۽ شاه عنايت جي دورن جي تحريڪن ۽ سندن شاعري جي پس منظر کي سمجهائڻ جي

ڪوشش ڪئي آهي،ان سان گڏوگڏ شاهه عنايت جي شهادت جو پس منظر به پيش ڪيو آهي.

ناول جي آخر ۾ شاه عنايت جي شهادت جو بيان آهي. سندس درس و تدريس جي مرڪز جهوڪ ۾ هو جتي سڄي سنڌ مان ڪافلن جا ڪافلا ڪهي اچي شامل ٿيندا هئا.

آغا صاحب جي هن ناول بابت پروين موسيٰ ميمڻ چئي ٿي ته " ليکڪ مطابق ڪامل شاهه عنايت صوفي جي پيغام کي عام ڪرڻ ۽ نيڪ و صالح قوتن جو ساٿ ڏيڻ لاءِ نيڪي کا وڏي واکي ٻڌائڻو آهي ته هيڏي وڏي سماج ۾ مان موجود آهيان." (9)

آغا سليم جا ناول سچائي ۽ سونهن جا شاهڪار آهن، منجهن لفظن جو خوبصورت جڙاءُ آهي. هو تاريخ جي اوٽ ۾ ماضي کي حال ۾ ائين بيان ڪري ٿو جو ماضي جي واقعا هوبهو اکين اڳيان اڀريو اچن. شاه عنايت شهيد جي شهادت کي اثر انگيز نموني سان پيش ڪندي ناول نگار تاريخي لحاظ کان مغلن جي دور جي اهم واقعن جي عڪاسي ڪئي آهي. هي ناول بهترين تاريخي ناول طور مڃتا ماڻي چڪو آهي.

هم اوست ناول بابت پروين موسيٰ ميمڻ لکي ٿي ته " ناول هم اوست آغا صاحب جي بهترين ناولن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن ناول جي ڪهاڻي، پلاٽ، منظرنگاري اعليٰ درجي جون آهن. ليکڪ شاه عنايت ۽ شاه لطيف جي دور جي مذهبي ۽ صوفيانه فلسفن کي سهڻي اسلوب سان بيان ڪيو آهي. ناول جا ڪجهه حصا ته ٻولي جي حسن جي لحاظ کان اعليٰ درجي جا شمار ڪري سگهجن ٿا، ڪيترن ئي هنڌن تي موقعي جي مطابق خوبصورت شعرن ۽ دوهن جو استعمال آهي." (10)

علم ادب ڏانهن لاڙي بابت آغا سليم ارم محبوب کي ڏنل هڪ انٽرويو ۾ چون ٿا ته " مونکي ننڍي لاءِ کان ڪتاب پڙهڻ جو شوق هو، ان شوق قدرتي طور مون ۾ لکڻ جو شوق پيدا ڪيو. ۽ پوءِ مون ننڍپڻ کان ئي ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون، ان وقت حالتون هاڻي کان بلڪل بدليل هيون، هندو هليا ويا ته سنڌي ادب ۾ وڏو خال پيدا ٿي ويو، سنڌي ڪتاب الائجي ڪيڏانهن گم ٿي ويا. رسالو به ڪو به ڪونه ٿي نڪتو. "نئين زندگي" رسالو هو به ته ان ۾ رڳو عورتن جون لکيٽيون پيون ڇپجنديون هيون، ۽ ڪيترا ويچارا مرد ليکڪ ڪنهن عورت جي نالي سان "نئين زندگي" ۾ پنهنجون لکيٽيون ڇپرائيندا هئا. ادب جي انهيءَ حالتن جيڪري منهنجو لاڙو علم ادب ڏي وڌيو." (11)

حوالا:

1. هڪڙو انور فگار: "شڪارپور شهر جو ادب ۾ حصو" ص 134-135 ڇ ڦهريون2009ع انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

2. سنڌي يوسف: سنڌي ادب (هڪ سؤ سنڌي اديبن جي سوانح ۽ ڪم جو جائزو) ڇ ڇپريون جولاءِ 2011ع پبليڪيشن سچائي اشاعت گهر، دڙو سنڌ حيدرآباد "ص 16.15"
3. پرک ماهوار: جولاءِ آگسٽ 2001ع، آغا سليم جو انٽرويو.
4. سنڌي يوسف: سنڌي ادب (هڪ سؤ سنڌي اديبن جي سوانح ۽ ڪم جو جائزو) ڇ ڇپريون جولاءِ 2011 پبليڪيشن سچائي اشاعت گهر، دڙو سنڌ حيدرآباد
5. مرزا نصير، دنيا ڪاوش مئگزين پنجين اپريل2015ع
6. سليم آغا: ڊرامہ، سنڌي ادبي بورڊ، ڇ ڇپريون 2009ع ص 23،24.
7. ايضاً ص 82-84
8. سليم آغا، چنڊ جا تمنائي، ڇ ڇپريون، 1963 ادارا آواز ادب سنڌ، ص 29
9. ميمڻ پروين موسيٰ، سنڌي نثر جي ڪن صنفن جو اڀياس، ڇ ٻيو2015ع، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سنڌ ، ص 295
10. ايضاً ، ص 196
11. محبوب ارم، آغا سليم سان ڳالهه ٻولهه. سهڻي رسالو ص 2

باب ٽيون
شاهه جي رسالي جي انگريزي ترجمي جو اڀياس

هي منهنجي ٿيسز جو ٽيون باب آهي. منهنجي سڄي ٿيسز جو تاڃي پيٽو به هن باب تي بيٺل آهي. هن باب ۾ آئون آغا سليم جي ڪيل شاهه جي سُرن جي ترجمن جو اڀياس پيش ڪندس. منهنجو خاص مقصد تنقيدي اڀياس پيش ڪرڻ آهي. تنقيدي اڀياس مان مراد ته آغا جي شاهه جي سُرن جي ڪيل ترجمن ۾ ڇا آغا سليم شاهه جي شعرن جي اصل روح کي برقرار رکي سگهيو آهي؟ ڇا آغا جيڪي لفظ استعمال ڪيا آهن، اُهي اصل لفظن سان ٺهڪي بيهن ٿا يا نه؟ ڇا آغا سليم شاعري جي اصولن موجب ترجمو ڪيو آهي؟ يا فقط لفظي ترجمو ڪيو اٿس؟ هي باب اِنهن سڀني سوالن جي جوابن تي ئي مشتمل هوندو.

ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ترجمي جي اهميت تخليق کان گهٽ ناهي هوندي، ترجمو تخليقي عمل کان گهٽ ناهي هوندو. هن ۾ پاڻ ۾ ٻيٽو تجربو گُهربل هوندو آهي. ترجمي ۾ مترجم کي ٻنهي ٻولين يعني جنهن ۾ ترجمو ڪري ۽ جنهن مان ترجمو ڪري ٻنهي ٻولين تي عبور حاصل هجڻ لازمي آهي. دراصل ترجمو ٻن قسمن جو ٿيندو آهي. هڪ آزاد ترجمو ۽ ٻيو لفظي ترجمو، آزاد ترجمو گهٽو ڪري لفظي ترجمي جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ معياري ليکيو ويندو آهي. پر ان ۾ به ليکڪ کي اصل لکڻيءَ جو روح برقرار رکڻ ضروري هوندو آهي.

آغا سليم شاهه جي شاعريءَ جي ترجمي ۾ لفظي ترجمي جي قسم کي ڪم آندو آهي. آغا سليم وٽ vocabulary جو وڏو ذخيرو موجود ته لڳي، پر آغا سليم شاعري جي اصولن کي برقرار رکي ناهي سگهيو.

سُر ڪلياڻ جو پهريون شعر جيڪو آغا سليم پنهنجي انداز ۾ هن طرح ترجمو ڪيو آهي:

اول، الله، عليم، اعليٰ، عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهه قديم
والي، واحد، وحده، رازق، رب رحيم
سو ساراهه سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جي،

هاڻ آغا جو هن شعر جو انگريزي ترجمو پيش ڪيان ٿي:

The very first is Allah, the
Omniscient, the supreme, the

Lord of the universe,

The omnipotent is there since

Infinity by his own omnipotence

He is uncreated.

The lord, the one, the sustainer,

Fosterer, the benevolent

Praise he true lord and compose a hymn of wisdom,

The gracious grant wishes of all.

آغا صاحب جو هي ترجمو شاهہ سائين جي بيت ۾ استعمال ٿيل لفظن ۽ موسيقيت جي لحاظ سان بلڪل هٽيل آهي. آغا سليم قافين جي بيهڪ ۽ لفظن جي ساڳئي معنيٰ کي استعمال نہ ڪري سگهيو آهي.

پهرين سِٽَ جو ترجمو " اول الله" آغا هن ريت ڪيو آهي "The very first is Allah" هن جي بدران اول الله لاءِ بهتر لفظ "foremost" آهي، جيڪو هڪ خاص صفت کي بيان ٿو ڪري. لفظ کي جملي ۾ نہ پر جملي کي هڪ ئي لفظ ۾ بيان ڪرڻ وڏي ڏات آهي.

شاهہ جي شاعري فقط لفظن ذريعي ئي ڪيترا جملا سمجهائي ڇڏي ٿي، ۽ ان کي جملن ۾ نہ پر هڪ ئي لفظ ۾ آڻڻ ئي بهتر آهي.

Praise the true lord and compose a hymn of wisdom

"سو ساراهہ سچو ڏٽي چئي حمد حڪيم" آغا سليم لفظ "compose" هتي ڪم آندو آهي جيڪو "چوڻ" يا "چئي" جي معنيٰ سان بلڪل ٺهڪي نٿو بيهي. "compose" لفظ " ناهڻ" يا "نهڻ" جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. هڪ ٻيو لفظ "hymn" هي لفظ اڪثر (ڀڄن) جي معنيٰ طور ڪم ايندو آهي. حمد لاءِ اڪثر "praise" لفظ استعمال ٿئي ٿو. آغا جي هن جملي ۾ تمام گهڻو جهول آهي. جنهن جو ترجمو هن طرح ٿي سگهي ٿو:

" چئي حمد حڪيم"

ترجمو:

" Compose the hymn of wisdom" بدران "His praise sing " ٿي ٿو سگهي. هن ساڳي شعر جو ترجمو امينا خميساڻي جيڪو ڪيو آهي، ان سان ڀيٽ ڪجي ٿي تہ جيئن جملن ۽ لفظن جي چٽائي ٿي سگهي.

امينہ خميساڻي جو ترجمو: "Foremost omniscient and supreme is world lord"

آغا سليم جو ترجمو:

The very first is Allah, the

Omniscient, the supreme the

Lord of the universe

هاڻ هتي لفظ "foremost" " اول الله" جي معنيٰ سان هم آهنگ لڳي ٿو. پر آغا جو پورو جملو:

"The very first is Allah" ان جي ابتڙ معنيٰ ٿو ڏي. اُهو ائين جو "The very first is Allah" جي معنيٰ "سڀ کان پهرين الله آهي" ٿي بيهي. جڏهن ته پورو جملو شاهه سائين پڻ هڪ لفظ "اول الله" ۾ سمجهايو آهي، جنهن لاءِ انگريزي لفظ "Foremost" بلڪل ساڳي معنيٰ ۽ مفهوم سان ٺهڪي ٿو بيهي.

ان کان پوءِ امينه صاحبه شاهه جي ڪافين ڪي پڻ برقرار رکيو آهي. پر آغا صاحب جي ڪيل ترجمي ۾ شاهه جي ڪافيي کان بلڪل منهن موڙيل ٿو لڳي.

امينه صاحبه:

Foremost, omniscient and supreme is world's lord

Of his own might is existence

Since a eons old

Nightly creator, merciful, sustainer one and only

His praise sign, he planned and perfected the universe

امينه خميساڻي شاهه صاحب جيان قديم ۽ رحيم لفظن وانگر "Lord" ۽ "old" کي هم ڪافيه رکيو آهي.

آغا صاحب جو ترجمو:

The very first is Allah, the omniscient,

The supreme, the lord of universe,

The omnipotent is there since, infinity

By his own omnipotent, he is uncreated,

The lord the one, the sustainer, the fosterer, the benevolent,

Praise the true lord and compose a hymn of wisdom,

The gracious grants wishes of all,

هاڻ آغا جي هن ترجمو ڪيل شعر ۾ ڪٿي به ڪا سٽ ڪوبه لفظ هم ڪافيه ناهي. آغا شاعري کي به نثري انداز ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو ساڳيو بيت آغا سليم اُردو ۾ پڻ ترجمو ڪيو آهي، ان کي شيخ اياز جي ترجمو ڪيل شاهه جي اردو بيت سان ڀيٽ ڪجي ٿو.

شاهه جو بيت:

اول، الله عليم، اعليٰ، عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آهه قديم،
والي واحد وحده، رازق رب رحيم،
سو ساراهه سچو ڌڻي چئي حمد حڪيم،

ڪري پاڻ ڪريم جوڙُون جوڙ جهان جي،

آغا سليم جو هن بيت جو ڪيل اردو ترجمو:

اول اللہ علیم اعلیٰ عالم کا دھنی،
قادر اپنی قدرت سے قائم اور قدیم،
والی واحد وحدہ، رازق رب رحیم
مرحت کی اس سچی رب کی، کہہ کے حمد حکیم،
وہ والی وہ کریم، وہ جگ کہہ کام سنواری۔

شيخ اياز جو هن بيت جو ڪيل اردو ترجمو:

تیری ہی ذات اول و آخر، تو ہی قائم ہے اور تو ہی قدیم
تجھ سے وابستہ ہر تمنا ہے، تیرا ہی آسرا ہے رب کریم
کم کی جتنی کریں تیری توصیف، تو ہی اعلیٰ ہے اور تو ہی عظیم
والی شش جہاں واحد ذات، رازق کائنات رب رحیم۔

تلهي ليکي آغا صاحب جي ترجمي جو مفهوم تہ دُرست آهي، پر آغا صاحب هتي لفظ "دھنی" جيڪو استعمال ڪيو آهي، اهو لفظ اُردو ٻولي جي لغت ۾ ملي ئي نٿو نہ ئي وري عام مروج آهي. آغا صاحب هن ترجمي ۾ باقي سڄو بيت لڳ ڀڳ ساڳيو ئي رکيو آهي جيڪو سنڌي ۾ آهي. فقط ڪجھ لفظن جي ڦير گهير سان آغا سليم ترجمو ڪيو آهي.

آغا سليم شاھ جي بيتن ڪي لفظ بہ لفظ ترجمو ڪيو آهي، پر آغا صاحب انگريزي ترجمي ۾ Rhyme, Rhythm ۽ Alliteration جو صحيح استعمال ناهي ڪيو. آغا صاحب معنيٰ ۽ مفهوم تہ شاھ وارو ساڳيو رکيو آهي، پر ان ۾ شاعراڻو رنگ نہ ڀري سگهيو آهي.

شاھ سائين اگر ڪٿي پنهنجي شاعري ۾ ڪو سوال اُٿاريو آهي تہ ان سوال جو جواب ٻي سِٽ ۾ ئي ڏنو اٿس. جيئن شاھ سائين جي هي سِٽ ڏسو:

تان تون وڃيو ڪيئن، نايين سر ٻين ڪي،

هاڻ هتي شاھ سائين هڪ پاسي سوال تو ڏي تہ ٻي پاسي اُن جو جواب بہ ٻڌائي ٿو.

هاڻ آغا جو ان سِٽ جوترجمو اردو ۾ تہ ٿورو مفهوم ڏي ٿو چوي ٿو تہ:

پھر کیوں غیر کہہ دُوار، جا کر سر کو جُھکائے

پر آغا صاحب هن بيت جو انگريزي ۾ ترجمو تہ بلڪل معنيٰ ۽ مفهوم کان هٽي ڪري ڪيو آهي چوي ٿو تہ:

How is that you bow before others?

هي ترجمو آغا جي پنهنجي ڪيل اُردو ترجمي سان تہ نهڪي ٿو بيهي، پر شاهہ جي سِٽ جي معنيٰ سان بلڪل نٿو نهڪي. هتي آغا جو ترجمو فقط لفظي آهي، باقي مفهوم سان بلڪل بہ هم آهنگ ناهي.

شاهہ صاحب جي بيتن ۾ جيتري قدر مفهوم ۽ معنيٰ جي گهرائي آهي، اُوتروئي شاهہ سائين جي لفظن ۾ سونهن سمايل آهي. شاهہ سائين پنهنجي هر بيت ۾ تمام ڳُجهي ۽ لڪل ڳالهہ سمجهائي آهي. شاهہ سائين جيڪي لفظ استعمال ڪيا آهن، سي ظاهري طرح هڪ معنيٰ تا ڏيکارين مگر سندن اندروني معنيٰ ٻي آهي.

شاهہ سائين جي ڏنل هينين بيت ۾ جيتري قدر سونهن ۽ ڪمال آهي، اُوتروئي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ پيچيده پڻ آهي. ان لاءِ هِن بيت کي ٻي ٻولي ۾ ساڳئي مفهوم ۾ ترجمو ڪرڻ ڪو گهڻ مشڪل ناهي:

پڙاڏو سوئي سڏ، ور وائي جو جي لهين،
هئا اڳئين گڏ، ٻڌڻ ۾ بہ ٿيا.

آغا سليم جو انگريزي ۾ ڪيل ترجمو:

You ponder and will discern that,
Echo is in fact that sound,
They were one but is listening become

آغا سليم جي ڪيل هن بيت جي ترجمي ۾ شاهہ جي شعر جو مفهوم ئي نٿو ملي، آغا نہ تہ وري بيت جو ڪافيو برقرار رکي سگهيو آهي. آغا صاحب انگريزي لفظن کي بہ انهيءَ ساڳئي معنيٰ مطابق استعمال نہ ڪيو آهي. آغا لفظ "sound" جو استعمال ڪيو آهي جيڪو "آواز" جي معنيٰ ٿو ڏي. جڏهن تہ شاهہ سائين "آواز" جو لفظ بيت ۾ استعمال نہ ڪيو آهي. شاهہ سائين "پڙاڏو ۽ سڏ" لفظ استعمال ۾ آندو آهي. جنهن لاءِ انگريزي لفظ "echo" ۽ "call" استعمال ٿي سگهي ٿو. آغا صاحب شاهہ جي قافيي کي بہ انهيءَ انداز ۾ پيش نہ ڪيو آهي. شاهہ لطيف جي بيتن کي انهيءَ معنيٰ، مفهوم ۽ ترنم سان پيش ڪرڻ ڪو سَولو ڪم ناهي. آغا اگر انهن لفظن بدران هيٺ ڏنل لفظ ترجمي ڪرڻ وقت استعمال ڪري ها تہ پوءِ مفهوم شاهہ جي بيت سان نهڪي بيهي ها:

Echo and call are close and near
Formerly together, but separate to hear

آغا جو هيٺ ڏنل جملو درحقيقت فقط هڪ عام رواجي جملو پيو لڳي جنهن ۾ شعريت نٿي ملي. چوي ٿو تہ:

Echo is infect the sound

هن جي لفظي معنيٰ ۽ گراميٽيڪل معنيٰ هي ٿيندي " پڙاڏو در حقيقت ۾ هڪ آواز آهي" جڏهن ته شاهه سائين سندس بيت ۾ ڪٿي به اهڙو مفهوم ٻڌايو ئي ناهي. ساڳئي بيت جو اردو ترجمو آغا صاحب هن طرح ڪيو آهي:

ایک صدا ایک گونج، سننی میں ہیں دو،

غور سے گر سُن لو، مخرج ان کا ایک ہی۔

هاڻ شاهه صاحب فقط ٻڌڻ يا ٻڌائڻ جي ڳالهه نٿو ڪري، پر هو پڙاڏي جو تصور ٿو سمجهائي. آغا سليم "پڙاڏو سو ئي سڏ" لاءِ لفظ " **ایک صدا ایک گونج**" ته ٺيڪ لکيو آهي، پر آغا صاحب "مخرج" جو لفظ هرويرو استعمال ڪيو آهي.

" ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا" جو ترجمو " **مخرج ان کا ایک ہی**" ڪجهه دل سان نٿو لڳي. ڇو ته سڏ ۾ پڙاڏو جو مخرج ساڳيو ڪونهي. پڙاڏو ته محض آواز جي موٽ آهي. ان لاءِ ترجمو ڪيل شعر ۾ شاعراڻي سونهن اڻ لڀ آهي.

شاهه جو هڪ ٻيو بيت جنهن جي ظاهري معنيٰ ته هڪڙي ٿي ڏسڻ ۾ اچي، مگر ان جي اندروني معنيٰ ٻي آهي. اُهو هي بيت آهي:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙکيون

جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون،

هاڻ هتي شاهه سائين "**در دروازن**" جا لفظ ته استعمال ڪيا آهن. پر اُهي تمثيلي طور هن جهان ڪي بيان ٿا ڪن. شاهه سائين چوي ٿو ته هي جهان ڪيڏو نه وسيع آهي. پر منهنجي نظر جيڏانهن به وڃي ٿي تنهن پاسي مونکي پرين ٿو ڏسڻ ۾ اچي. آغا جو انگريزي ۾ ڪيل هن بيت جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

The palace is one, its doors and

Windows are numerous

Whenever I look, the lord is there

هتي آغا صاحب لفظن ۽ جملن جي معنائن مطابق انگريزي لفظ ڪتب آندا آهن. آغا جو اهو ترجمو ايلسا قاضي جي انگريزي ترجمي ۽ امينه خميساڻي جي انگريزي ترجمي سان هڪجهڙائي ٿو رکي. هي شعر ٽنهي مترجمن ساڳي انداز ۾ ترجمو ڪيو آهي. "در ۽ ڳڙکيون" لفظن لاءِ ٽنهي مترجمن انگريزي لفظ " doors and windows" لفظ ڪتب آندا آهن، جيڪي شاهه جي لفظن سان نهڪي ٿا بيهن، پر شاهه جي شعر جي اصل مفهوم جي چٽائي سهي نموني نه پيا ڪري سگهن. هتي لفظ "doors and windows" هڪ محدود دائري جي معنيٰ ڏانهن اشارو ٿا ڪن، جڏهن ته شاهه جو مفهوم انتهائي وسيع آهي.

شاهه صاحب "در ۽ دريون" مان مراد بيحد اونهي معنيٰ مشرق ۽ مغرب جي ٿو ڏي، جيڪي لامحدود حدون آهن ۽ حقيقي محبوب لاءِ ۽ ان ڪي پرکڻ لاءِ ڪا حد نٿي

ٿئي. حقيقي محبوب لامحدود حدن ۾ آهي. ۽ شاهه سائين حقيقي محبوب لاءِ ڪا به حد مقرر ناهي ڪئي. هتي شاهه سائين "در ۽ دريون" تمثيلي طور آندا آهن، جڏهن ته انهن لفظن جو مفهوم وسيع آهي.

ساڳيو شعر آغا صاحب اُردو ۾ هن ريت ترجمو ڪيو آهي:

ایک قصر در لاکھ اور کروڑیں کھڑکیاں

جدہر اُٹھے یہ آنکھ، اُدہر ہے سُندر روپ سجن کا۔

هتي آغا صاحب لفظن جو ته بهترين ترجمو ڪيو آهي، پر شاهه صاحب جي ڪن لفظن جي مفهوم ۽ معنائن کي نه سمجهيو اٿس. آغا سليم جي اُردو ترجمي کي اگر شيخ اياز جي ڪيل اُردو ترجمي سان ڀيٽ ڪجي ته ڪجهه وڌيڪ چٽائي ٿي سگهندي. شيخ اياز جو اردو ۾ ڪيل هن بيت جو ترجمو پيش ڪجي ٿو:

ایک قصر ہے اور در لاکھوں، ہر طرف بی شمار ہین روزن،

مجہہ کو ہر سمت سے نظر آیا، جلوہ گر ایک ہی رخ روشن

آغا سليم جو ڪيل اردو ۾ ترجمو پيش ڪجي ٿو:

ایک قصر در لاکھ اور کروڑوں کھڑکیاں،

جدہر اُٹھے یے آنکھ، اُدہر ہے سُندر روپ سجن کا۔

هتي ٻنهي مترجمن بهترين ترجمو پيش ڪيو آهي. پر هتي به لفظ "ڪروڙين" شاهه صاحب وٽ ڪروڙين يا لکين جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيل ناهي. پر شاهه صاحب جو "ڪروڙين" مان مطلب "بيشمار، بي حساب" تو ٿئي. هتي آغا جو "ڪروڙين" لفظ ان مفهوم موجب سهي معنيٰ نٿو ڏي. بلڪ شيخ اياز جو "**بیشمار روزن**" ڪجهه هڪجهڙي معنيٰ تو ڏي. باقي آغا سليم جو "**سندر روپ سجن کا**" تمام خوبصورت فقرو آهي. پر هن شعر جو به لفظي ترجمو چوڻ ئي مناسب ٿيندو.

شاهه لطيف پنهنجن بيتن ۾ تشبيهن، استعارن، لفظن ۽ جملن جو اهڙو ته شاندار استعمال ڪيو آهي جو انهن کي ترجمو ڪرڻ لاءِ ٻي ٻولي ۾ لفظن جي چونڊ انتهائي پيچيدو ڪم آهي.

شاهه سائين جو هڪ ٻيو بيت آهي:

ڪٽي نيڻ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماٽو قمر
تارا ڪتيون تائب ٿيا، ديکيندي دلبر
جَهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

آغا صاحب هن بيت جو انگريزي ۾ هيئن ترجمو ڪيو آهي:

Whenever my friend lifts eyes coquettishly

Sun lows its rays, moon becomes Haggard

The stars and Pleiades seeing the beloved raced

Pearls lore their glean before luster of his beauty

هتي آغا سليم جن ٿلهي ليکي مفهوم کي تہ سهڻي نموني پيش ڪيو آهي. پر آغا صاحب لفظن جي چونڊ سهي ناهي ڪري سگهيو. آغا صاحب لفظ "خمار" لاءِ "Coquettishly" استعمال ڪيو آهي. پر اهو لفظ "خمار" جي معنيٰ نہ پر "چنچل" جي معنيٰ ٿو ڏي. جڏهن تہ خمار ۽ چنچل لفظن ۾ فرق آهي. لفظ "Coquettishly" جو مطلب آهي"چنچل" جڏهن تہ شاهہ صاحب "چنچل" لفظ شعر ۾ ڪٿي بہ استعمال ناهي ڪيو. جنهن لاءِ انگريزي لفظ "drowsiness" استعمال ٿيندو آهي. جيڪو آغا صاحب ڪم ناهي آندو. آغا صاحب کي"Coquettishly" بدران "drowsiness" ڪم آڻڻ کپي ها.

شاهہ سائين چوي ٿو تہ:

سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر

آغا صاحب انگريزي ۾ ترجمو هيئن ٿو ڪري:

Sun lowers its rays

هاڻ "rays" لفظ شعاع لاءِ استعمال ٿئي ٿو. "rays" سج جي شعائن کي چئبو آهي. جڏهن تہ شاهہ صاحب لفظ "شعاع" نہ بلڪ "شاخون" استعمال ڪيو آهي. جنهن لاءِ لفظ "rays" نہ بلڪ "boughs/branches" استعمال ڪرڻ کپندو هو.

ٻيو لفظ جيڪو شاهہ صاحب "جهڪيون" استعمال ڪيو آهي، ان لاءِ بہ آغا صاحب جو"lowers" لفظ "جهڪيون" جي معنيٰ سان ٺهڪي نٿو بيهي. "lower" جو خاص مطلب آهي "هيٺيائون" يا "گهٽ" شاعري ۾ خاص طور تي "جَهڪڻ" جي معنيٰ لاءِ "lower" لفظ ٺهڪي نٿو بيهي. شاعري ۾ عام مروج لفظن کان ڳجهي معنيٰ وارا لفظ وڌيڪ استعمال ٿيندا آهن. هتي "جهڪڻ" لاءِ لفظ "notate" استعمال ٿيڻ کپي ها.

"سورج شاخون جهڪيون" ان جملي جو ترجمو ڪجهہ هن ريت مناسب ٿو لڳي:

"Sun boughs/branches notates"

يعني سورج شاخون جهڪيون. هاڻ "Sun lows its rays," هن جي معنيٰ ٿي "سج پنهنجا شعاع ڪرايا" جڏهن تہ اهڙي قسم جو مفهوم گهٽ مان گهٽ شاهہ جي بيت مان نٿو نڪري. آغا صاحب ٻين بيتن جيان هن بيت جو ترجمو بہ فقط لفظي بيان ڪيو آهي، جنهن مان مفهوم جي ڇنڊڇاڻ نٿي ٿي.

شاهہ جي شاعري ۾ خوبصورت منظرنگاري جو مظاهرو ٿيل آهي، ٻي طرف سندس ڪلام محاڪات، تشبيهن ۽ استعارن جو خوبصورت سنگم آهي. شاهہ سائين سنڌ ڌرتي جي هر نظاري کي پنهنجي اک مان ڪڍيو، پوءِ انهن منظرن ۾ پڪي پڪڻ جي اُڏار، ٻولي، دريا جو خوبصورت منظر، ترنڊڙ ٻيڙيون، مهاڻن جي مڇي مارڻ ۽ ڪپائڻ جي ڪرت، هجي توڙي ڏتڙيل طبقي جي هر ڪردار کي ڀرپور انداز ۾ ۽ پنهنجي ڇند سنڌي لفظن ۾ بيان ڪيو آهي، ان لاءِ اهڙن لفظن کي ٻي ٻولي ۾ آڻڻ

لاءِ به لفظن جي چونڊ جڻ ته ٿيو پُل صراط تان ٽپڻو. ڪنهن به لفظ جي چونڊ ۾ اگر اوڻيھ ويھ ٿئي ٿي ته پوءِ سڄي شعر جو مفهوم ئي بگڙيو وڃي.

شاهه سائين جو شعر آهي:

شمع ٻاريندي شب، پرھ ٻاڪون ڪيون،
موٽ مران ٿي ميندرا، راڻا! ڪارڻ رب،
تنهنجي تات طلب، ڪانگ اُڏايم ڪاڪ
جا.

هن شعر جو آغا صاحب انگريزي توڙي اُردو ٻنهي ٻولين ۾ ترجمو ڪيو آهي آغا صاحب اُردو ۾ ڪجهه هن ريت ترجمو ڪيو آهي:

شمع جلاتے شب، پوپھٹی پربھات،
تیری دید کو ترسے نیناں، رانا! آجا اب،
تیری یار طلب، کاگ اُڑاواں کاک کے۔

آغا صاحب هتي اهڙا لفظ ڪم آندا آهن جيڪي اُردو ٻولي ۾ ڪٿي به نٿا ملن. هاڻ "**کاگ**" لفظ اُردو ۾ ڪنهن به معنيٰ ۾ نٿو ملي. پر هي لفظ هندي ٻولي ۾ موجود آهي، "ڪانگ" لفظ جڏهن آغا کي اردو مان ڪو بهتر لفظ نه مليو ته هن هندي ٻولي مان "ڪانگ" لفظ لاءِ متبادل لفظ "**کاگ**" ترجمي جي صورت ۾ استعمال ڪيو، ۽ اها ئي هڪ مترجم جي خوبي آهي ته هو ترجمي وقت ڪوشش ڪري وڌ کان وڌ مفهوم سان ٺهڪي ايندڙ لفظ استعمال ڪري. آغا سليم ۾ اها خوبي موجود آهي. ڇو ته "ڪانگ" لاءِ اردو ۾ لفظ "**کوا**" ملي ٿو مگر اهو لفظ اڻ سونهندڙ آهي ان جي بجاءِ لفظ "ڪاگ" ٺهڪي ٿو بيهي. هي شاهه سائين جو اهڙو بيت آهي، جنهن ۾ دل لُڀائيندڙ منظر نگاري ۽ عڪس چٽيل آهن، ۽ لفظ اهڙا ته نج سنڌي استعمال ٿيل آهن جو مترجم کي انهن لفظن جا متبادل لفظ اردو ٻولي ۾ ملي ناهن سگهيا.

ان کان علاوه آغا صاحب لفظ "**پربھات**" استعمال ڪيو آهي، جيڪو پڻ سنڌي جو پنهنجو اصلوڪو لفظ آهي، هاڻ هنن مثالن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته آغا صاحب ڪيترن ئي سنڌي لفظن جا اردو ٻولي ۾ متبادل لفظ ڏيئي ناهي سگهيو ان لاءِ ترجمي ۾ اهو رنگ ناهي رچي سگهيو جيڪو هجڻ کپي ها. شاعري ۾ فقط لفظن جو ترجمو ناهي ڪبو، پر انهن سان گڏوگڏ لفظن ۾سمايل انهن احساسن کي جيڪي شعر ۾ شاعر مخصوص ڪيفيتن جي ردِ عمل ۾ پوئيندو آهي انهن کي به ٻي ٻولي ۾ ڀرپور نموني ڏيڻ جي ڪوشش ڪبي آهي، جيتوڻيڪ احساس ترجمو ناهن ٿي سگهندا پر انهن جا متبادل لفظ ڳولي ٻي ٻولي ۾ به اهڙين ڪيفيتن جو اظهار ڪري سگهجي ٿو. مگر آغا سليم فقط لفظن جا ترجما ڏنا آهن، ان لاءِ سندس اردو ترجمي ۾ رُڪائي محسوس پئي ٿي.

ساڳي شعر کي آغا صاحب انگريزي ۾ پڻ ترجمو ڪيو آهي، جيڪو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

I kept the candle burning till the rays of sun appeared
I am dying Come back Mandhro, for God's sauce
Yearning and longing for you I follow the
Crows of kaak

هن شعر جي ترجمي ۾ آغا صاحب لفظي ترجمي تي زور ڏنو آهي، آغا شاهه جي بيت جي مفهوم کان بلڪل هٽي ويو آهي. ائين ٿو لڳي ته آغا صاحب شاهه جي بيت جو ترجمو ناهي ڪيو، مگر پاڻ پنهنجو ڪو انگريزي ۾ بيت سرجيو اٿس. شاهه سائين جي شعرن جي ترجمي ڪرڻ وقت اسان کي گرامر جي اصولن تي پڻ توجهه رکڻو آهي. شاهه سائين جا شعر اسان کي زمان مڪان جي ڄاڻ پڻ ڏين ٿا. دنيا جي هر ٻولي جو پنهنجو گرامر آهي، ۽ گرامر وسيلي ئي ٻولي جي بيهڪ جي خبر پوندي آهي. هتي شاهه سائين "شمع ٻاريندي شب، پرهه ٻاکون ڪڍيون" هاڻ شاهه سائين هتي حال جي ڳالهه ٿو ڪري، نه ئي جاري جي. "ٻاريندي" لفظ لاءِ انگريزي ۾ "Burnt" لفظ استعمال ۾ اچي ها ته وڌيڪ بهتر هو. چو ته "burning" لفظ "ٻاري رهيو هئڻ" يا "ٻاري رهي هئڻ" لاءِ ڪم ٿو اچي. جيڪو شاهه صاحب لفظ ڪم نه آندو آهي. اڳتي آغا صاحب ترجمو ڪيو آهي:

" Rays of sun appeared" هي جملو اسان کي بلڪل الڳ معنيٰ پيو ڏي. آغا صاحب سج جي ايرڻ جي ڳالهه ٿو ڪري ۽ شاهه صاحب پرهه ڦٽي جي ڳالهه ڪئي آهي. پرهه ڦٽي ۽ سج جي ايرڻ ۾ وڏو فرق آهي. "پرهه ٻاکون ڪڍيون" ان لاءِ " rays of sun appeared" جي بجاءِ "And set days first streak in the stay" لکڻ شاهه جي مفهوم جي وڌيڪ ويجهو آهي. آغا صاحب جو ڪيل ترجمو شاهه سائين جي مفهوم جي سهي چٽائي نٿو ڪري. سندس ترجمو مفهوم ئي ڪو الڳ ٿو بيان ڪري. ان کان علاوه آغا صاحب "موٽ مران ٿي ميندرا" هاڻ " مران ٿي" لاءِ آغا صاحب "I am dying" استعمال ڪيو آهي. جڏهن ته شاهه سائين "مران ٿي" فقرو ڪم آندو آهي، نڪي "مري رهي آهيان" ڪتب آندو اٿس جو آغا صاحب "I am dying" لفظ استعمال ڪيو آهي. هتي "I am dying" بدران "I die" استعمال سهي هو جيڪو زمان حال ڏيکاري ٿو ۽ شاهه سائين جي شعر ۾ به گرامر موجب اهو فقرو زمان حال سان تعلق رکي ٿو.

شاهه جي سُر بروو سنڌي جو هي شعر:

چا ڪي وجيو چو، ٻيلي ٿئين ٻين جو؟
وٽ ڪنجڪ ڪريم جي، جڳ جو والي جو،
سؤڪو هوندو سو، جنهن جو عشق الله سين.

آغا صاحب هن شعر جو اُردو توڙي انگريزي ٻنهي ٻولين ۾ ترجمو ڪيو آهي. آغا صاحب اُردو ٻولي ۾ هن شعر ڪي بهترين ترجمي جو ويس پهرايو آهي. ۽ اردو ۾ ب هن شعر جو ساڳيو مفهوم نهڪي ٿو بيهي. سندس ڪيل اردو ترجمو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

کس کارن تو غیر کا، بنا ہے یار! غلام؟
جو ہے والی جگ کا، اس کا دامن تھام،
وہ پائیں آرام، جن کا عشق اللہ سی۔

آغا صاحب شاهه جي اسلوب کي اردو ٻولي ۾ ب ساڳي انداز ۾ ترجمو ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. هتي ٻولي جو مزاج بيت سان نهڪندڙ آهي. آغا اردو ترجمي ۾ ڪافين جو استعمال ب نهايت خوبصورتي سان ڪيو آهي. هن کي بهترين ترجمو چئي سگهون ٿا بلڪ بهترين ترجمو آهي.

هي ساڳيو شعر آغا صاحب انگريزي ۾ ڪجهه هن ريت ترجمو ڪيو آهي:

Why and what for you be servant of others

Hold stirrup of the gracious horse

Who is the lord of the universe?

He will surely comfortable, who loves only Allah.

هن ترجمي کي پڙهي چئي سگهجي ٿو ت آغا صاحب ترجمي جي اصولن کي جڻ ت نديو آهي، چو ت هتي آغا صاحب ن ت "rhyme" برقرار رکي سگهيو آهي ن وري "rhythm" کي ۽ ن وري هن ۾ "Alliteration" ن وري گرامر جو سهي استعمال ڪيو اٿس. آغا سليم جي هن شعر جي ڪيل انگريزي ترجمي کي جيڪڏهن لفظي ترجمو چئون تڏهن ب غلط ٿيندو. چو ت هتي آغا صاحب لفظ ب غلط ڪم آندا آهن. شاهه صاحب "ڇا کي وڃيو ڇو" استعمال ڪيو آهي. ۽ آغا صاحب وري انگريزي ۾"why and what you be servant of others" ترجمو ڪيو آهي. جنهن ۾ ڪاب شعريت ڏسڻ ۾ نٿي اچي. هي ت پاڻ شاهه جي شعر کي ئي ابتو ڪري ٿو ٻڌائي. آغا جو ڪيل انگريزي ترجمو "ڇو کي وڃيو ڇا" جي معنيٰ پيو ڏي. ۽ آغا صاحب "what for you" هن جملي جو استعمال الائي ڇو ڪيو آهي. جڏهن ت گرامر جي حوالي سان "for what" جو استعمال ڪٿي ب ناهي ٿيندو. اصولن هنن لفظن جو هتي استعمال غلط آهي. ۽ اهو جملو ب شاهه صاحب جي مفهوم سان نهڪي ئي نٿو. آغا صاحب جي ڪيل هن ترجمي کي جيڪڏهن H.T.Sarley جي ڪيل انگريزي ترجمي سان ڀيٽ ڪجي ت آغا جو ڪيل ترجمو اصولن غلط ثابت ٿيندو. هتي ٻنهي مترجمن جا ڪيل ترجما پيش ڪجن ٿا:

آغا سليم جو ترجمو:

Why and what for you be servant of others

Hold stirrup of the gracious horse

Who is the lord of the universe?

He will surely comfortable,

Who loves only Allah?

H.T.Sarley جو انگريزي ترجمو:

After what go thou?

Why doesn't Thou remain, the servant of others?

Stirrup-leather laid hold of the merciful one

Even the lord of the worlds

For certain that main will be Happy

Whose love towards Allah is turned?

هتي آغا صاحب ۽ ايچ ٽي سارلي جي ترجمن ۾ فرق نمايان آهي. آغا صاحب ترجمو فقط لفظي ڪيو آهي، باقي مفهوم کي منتقل ڪرڻ ۾ بلڪل بہ ناڪام ويو آهي.

ايچ ٽي سارلي جي ترجمي ۾ مفهوم پڻ واضح آهي. آغا صاحب شاهه صاحب جي بيتن کي ترجمي ڪرڻ وقت انگريزي شاعري جي اصولن کي نظر انداز ڪيو آهي. انگريزي شاعري لکت ۾ نثر کان مختلف ايئن ايندي آهي جو ان ۾ Apostrophe جو استعمال گهڻو هجي ٿو. يعني اڌ لفظ لکيا وڃن ٿا. جيئن "even" کي "E'en" have کي I've ڪري لکيو ٿو وڃي. آغا سليم جي ڪيل سڄي ترجمي ۾ ان جو ڪٿي بہ استعمال نٿو ملي. ٻيو انگريزي شاعري ۾ You جي بجاءِ thou, they يا thee استعمال ڪجي ٿو. جڏهن تہ آغا سليم هر جڳهہ تي فقط You جو استعمال ڪيو آهي.

شاهه جي شاعري ۾ جيتري قدر وسعت آهي ۽ معنيٰ ۽ مفهوم ۾ گهرائي آهي، آغا صاحب اها گهرائي يا وسعت انگريزي ترجمي ۾ برقرار رکي ناهي سگهيو.

شاهه سائين جو هڪ شعر آهي:

دل جو دلبر هيڪڙو، گهڻا تان نہ ڪجن،
دل ڏجي تنهن هڪ کي توڻي سَو سِڪن،
سي چلولا چئجن، جي در در لائين
دوستي.

هن بيت جو آغا صاحب جو اردو ترجمو لفظي ترجمي جو ڏِک ٿو ڏي. ان ۾ هڪجهڙائي موجود آهي. سندس ڪيل اردو ترجمو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

دل کا دلبر ايک ہو، اور نہ ہوں درکار،
دل تو ديں اُس ايک کو، ترسيں اور ہزار
جائيں جو ہر دوار، وہ تو ہيں ہرجائی-

آغا جو هن بيت جو اردو ترجمو قافيي ۽ ترنم سان هم آهنگي ڏيکاري ٿو. پر آغا آخري سِٽ ۾ لفظ "**ہرجائی**" جيڪو "چلولا" لاءِ استعمال ڪيو آهي، اهو غير مناسب لفظ آهي. "**ہرجائی**" لفظ جي معنيٰ آهي" بيوفا يا دوکي باز" هاڻ جڏهن ته شاهه صاحب جي بيت ۾ لفظ "چلولا" استعمال ٿيل آهي. جيڪو اردو ۾ "**چلبلا**" چئبو آهي. پر اهو لفظ به هتي جملي ۾ نهڪي نه بيهندو. ڇو ته شاهه صاحب جي شاعري ۾ ڪي لفظ اهڙا ته چند سنڌي استعمال ٿيل آهن جو انهن لفظن جا متبادل لفظ ٻي ٻولي ۾ ملڻ ئي مشڪل آهن. پر جيڪڏهن انهن لفظن لاءِ ٻيا لفظ استعمال ڪبا ته يقيناً معنيٰ ۽ مفهوم کي ڌڪ رسندو.

ساڳيو شعر آغا صاحب انگريزي ۾ به ترجمو ڪيو آهي. اهو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

There should be one love, not numerous

Heart be given to only one even

As hundred long for it.

They are flirts, who believe in many loves.

سڀ کان پهرين آغا صاحب جي ڪيل ترجمي جي آخري سِٽ کي ڏسجي ته اها سندس اردو ترجمي سان هڪجهڙائي ٿي رکي، ۽ نهڪي به بيهي ٿي. پر شاهه سائين جي شعر جو مفهوم ڪٿي به نه پيئي ڏي. آغا صاحب لکي ٿو ته:

They are flirts, who believe in many loves.

اردو ۾ وري:

جائیں جو ہر دوار، وہ تو ہیں ہرجائی۔

آغا صاحب "flirts" جو لفظ ڪم آندو آهي، جيڪو "**ہرجائی**" ۽ "دوکي باز" جي معنيٰ ته ڏي پيو، پر اهو "چلولائي" جي معنيٰ نٿو ڏي. ڇو ته "چلولائي، چلولو يا چلولا" لاءِ انگريزي لفظ "Fickle" ۽ "fickleness" لفظ استعمال ٿيندا آهن. ان کان علاوه شاهه جي سِٽ:

دل ڏجي تنهن هڪ کي توڙي سَو سِڪن

هتي شاهه صاحب جي "سؤ سڪن" مان مراد آهي ته ڪيترائي. هتي سؤ مان مطلب لاتعداد جو ٿو ڏي. پر آغا صاحب هتي به فقط لفظي ترجمي جو مظاهرو ڪندي "سؤ" جي لفظ کي "hundred" لفظ سان ترجمو ڪيو اٿس. جيڪو مفهوم موجب بلڪل غلط ۽ مختلف آهي.

آغا ٻي سِٽ کي هن ريت ترجمي جي شڪل ڏني آهي:

Heart is given to only one even as hundred long for it.

انگريزي ٻولي ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ آهن جيڪي اصطلاحن طور ڪتب ايندا آهن. ۽ انهن لفظن ۾ ايتري وسعت هوندي آهي جو پنهنجي پاڻ ۾ پوري جملي جي معنيٰ کي سمائي ڇڏيندا آهن. هتي شاهه صاحب " دل ڏجي تنهن هڪ کي" دل ڏيڻ جي

مفهوم ۾ اصطلاح طور طور ڪتب آندو آهي. هاڻ "Heart be given to only one" بلڪل لفظي ۽ ٻاراڻو ترجمو ٿو لڳي. ان جي بدران جيڪڏهن "Heartstring" لفظ استعمال ڪجي ها تہ مناسب ٿي ها. ڇو تہ "Heartstring" " دل ڏيڻ" جي معنيٰ لاءِ بهترين اصطلاح آهي.

شاهہ سائين جو شعر:

دل جو دلبر هيڪڙو، گهڻا تان نہ ڪجن،
دل ڏجي تنهن هڪ کي توڙي سَو سِڪن،
سي چلولا چئجن، جي در در لائين دوستي.

هن شعر کي جيڪڏهن هن ريت ترجمو ڪجي تہ پوءِ معنيٰ ۽ مفهوم ٻئي برقرار رهي سگهن ٿا:

There be one beloved only
Never made many,
Heartstring one only
Tantalize so many
They will be called fickleness
Who alliance many

آغا صاحب جي انگريزي ترجمي ۾ ڪافيو اڻ لڀ آهي. شاهہ جي شعرن کي ڪنهن بہ ٻولي ۾ ترجمي ڪرڻ وقت قافيي کي برقرار رکڻ انتهائي مشڪل ڪم آهي. ان لاءِ چئي سگهجي ٿو تہ آغا سليم شاهہ جي شعرن جو نثري انداز ۾ ترجمو ڪري اسان کي معنيٰ ۽ مفهوم سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر آغا سليم شاهہ جي مفهوم کي چڱي ريت ترجمي ۾ منتقل ڪري ناهي سگهيو.

نتيجا

انهي ڳالهه ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته آغا سليم ڪي سنڌي ادب جو آل رائونڊر چيو ويندو آهي. آغا صاحب سنڌي ادب جي ميدان ۾ تقريباً هر هڪ صنف تي قلم آزمائي ڪئي آهي. ناول، ڪهاڻيون، ڊراما، فلمون، سفرناما، شاعري، ترجما توڙي لطيفيات تي بهترين انداز ۾ ڪم ڪري پاڻ مڃرايو آهي. آغا سليم نثر توڙي نظم ۾ ڪتاب لکي سنڌي ادب جي زرخيزي ۾ اضافو ڪيو آهي. انهيءَ تخليقي ڪم ڪانسواءِ آغا سليم ترجمي جي ميدان ۾ پڻ پاڻ ملهايو آهي. ترجمي جو ڪم تخليق کان وڌيڪ اڙهانگو هوندو آهي. آغا سليم جو ترجمي جي معاملي ۾ ڳُوڙهو مطالعو به ساراهه جوڳو آهي.

ترجمي جي حوالي سان آغا سليم شاهه سائين جي ڪلام ڪي جيتري قدر پرکيو ۽ سمجهيو آهي، اوترو آئون ڀانيان ٿي ته ٻي ڪنهن نه پڙهيو نه سمجهو هوندو.

آغا سليم شاهه جي ڪلام جي مفهوم ڪي ڪيئن گهرائي ۾ ڏٺو آهي ان جو وڏو مثال سندس ڪتاب " لات جا لطيف جي" آهي جيڪو لطيفيات جي حوالي سان سنڌي ادب لاءِ انمول تحفو آهي.

آغا سليم مختلف صنفن سان گڏوگڏ پنهنجي لکڻين ۾ موضوع به مختلف آندا آهن. آغا سليم جي لکڻين ادب ۾ نواڻ آندي آهي. آغا سليم جي ناولن توڙي ڊرامن ۾ شعور جي وهڪري "Stream of consciousness" ڏانهن رجحان گهڻو تو لڳي.

آغا سليم جي نثر ۾ سڀ کان وڏي خوبي اها آهي ته پاڻ ڪلاسيڪيت ڪي رومانيت واري انداز ۾ پيش ڪرڻ جو ڏانءُ رکن ٿا. سندس ان خوبي هن ڪي الڳ تلڳ ڪيو آهي.

آغا سليم شاهه جي ڪلام ڪي ترجمي جي صورت ۾ ٻين ٻولين (اردو انگريزي) ۾ آڻي بهترين ڪم سر انجام ڏنو آهي. جيئن ته ترجمي جو ڪم تخليق کان به اوکو آهي. آغا سليم جي محنت ۽ سندس مقصد قابلِ تعريف آهي. آغا صاحب ڪيترين ئي جاين تي شاهه صاحب وارو ساڳيو مفهوم برقرار رکڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي آهي، ان جي باوجود به ڪٿي ڪٿي تشنگي محسوس ٿئي ٿي. ان جو اهو مطلب هر گز نه ورتو ته ڪو آغا جي مطالعي ۾ ڪا ڪمي پيشي هوندي. آغا سليم جو مطالعو نهايت ڳُوڙهو ڏسڻ ۾ ٿو اچي، پر اها ڳالهه شروع کان هلندي اچي ته شاعري ڪي ترجمو ڪري نٿو سگهجي اگر ڪبو تڏهن به سندس اصل مفهوم ڪي ٻي ٻولي ۾ منتقل ڪرڻ نهايت ڏکيو هوندو، ڇو ته شاعري احساسن ۽ جذبن جي اظهار جو نالو آهي. ۽ احساسن ڪي منتقل ڪري نٿو سگهجي. هر شخص وٽ پنهنجا جذبا

هوندا آهن، ۽ هر شخص انهن جذبن جي ردعمل ۾ ئي ڪا شيءِ تخليق ڪندو آهي، ان لاءِ ڪو ٻيو ماڻهو انهن احساسن ڪي واضح طريقي سان ٻي ٻولي ۾ بيان نٿو ڪري سگهي. اهو ئي سبب آهي جو آغا سليم شاهه سائين جي مفهوم ڪي ائين بيان ناهي ڪري سگهيو جهڙي طرح شاهه سائين پاڻ پنهنجي بيتن ۾ اظهار ڪيو آهي. شاهه سائين پنهنجي شاعري ۾ "universal truth" بيان ڪيا آهن، ۽ اهڙن ته نج سنڌي لفظن ۾ بيان ڪيا آهن، جو اُهي ٻي ٻولي ۾ آڻڻ سان انهن جو مفهوم ئي متجيو وڃي.

شاهه سائين جي شاعري آفاقي آهي جيڪا ٻي ٻولي ۾ منتقل ڪرڻ انتهائي ڏکيو ڪم آهي. انگريزي ٻولي ۾ شاعري لاءِ ڪي خاص اصول ڪم آڻيا آهن، جن جو استعمال آغا صاحب پنهجي قابليت موجب ڪيو آهي، جنهن سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو. اُهو اِهو ته جيئن سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهڻ سان گڏ لکڻ ۾ به وڏو فرق آهي. ائين انگريزي نثر ۾"Apostrophe" جو استعمال گهٽ ٿئي ٿو. نثر لکڻ ۾ گهٽي پاڳي پورا لفظ استعمال ڪيا ويندا آهن. اڌ اکر نثر ۾ لکڻ جي بجاءِ نظم ۾ وڌيڪ ڪم آڻيا آهن. جيئن Do not کي Don't، I had کي I'd ۽ have کي h've ڪري لکبو آهي. پر آغا سليم ترجمي وقت ڪٿي به ان اصول جو خيال ناهي ڪيو. ان ڪانسواءِ ٻي خاص ڳالهه شاعري جي انگريزي ۾ ترجمي لاءِ اها آهي جو انگريزي نثر ۾ You, Your, yours تون، تنهنجو، تو لاءِ اهي لفظ استعمال ٿيندا آهن، ۽ اهي لفظ شاعري ۾ You, Your, yours نه بلڪ "The, Thou, They" استعمال ڪبا آهن. ۽ شاعري جي پڙهٽي ۾ به نثر کان تبديلي ڏيکارين ٿا. جيئن لڳي ته اها شاعري آهي. جنهن ۾ ترنم ۽ موسيقت هجي. "The, Thou, They " اهي لفظ شاعري ۾ "rhyme" ۽ "rhythm" کي برقرارا رکن ٿا. جڏهن ته آغا سليم هر شعر ۾ You جي جاءِ تي You تنهنجو کي Your ئي لکيو آهي. آغا سليم شاعري جي "rhyme" ۽ "rhythm" کي برقرار نه رکيو آهي.

آغا صاحب شاهه صاحب جي مفهوم جي ڳُوڙهي مطالعي ڪرڻ جي باوجود به ترجمن ۾ شايد مفهوم قائم رکي سگهي سگهيو آهي. آغا صاحب لفظي ترجمي کي وڌيڪ ترجيح ڏني آهي. آغا سليم ڪٿي وري اهڙا لفظ استعمال ڪيا آهن جن لاءِ ماڻهو داد ڏيڻ ڪانسواءِ رهي نٿو سگهي. ان جو وڏو مثال لفظ "ڪاگ" آهي، جيڪو آغا سليم هيٺين بيت جي اردو ترجمي ۾ استعمال ڪيو آهي:

شمع جلاتے شب، پوپھٹی پربھات،
تیری دید کو ترسے نینان، رانا! آجا اب،
تیری یار طلب، کاگ اُڑاوان کاک کے۔

هونئن ته لفظ "ڪاگ" اصل هندي ٻولي جو لفظ آهي، جيڪو ڪبير به پنهنجي هڪ دوهي ۾ استعمال ڪيو آهي. ڪبير جو اُهو دوهو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

ڪاگا ڪهايو، تن من ڪهايو، چُن چُن ڪهايو ماس
دونينان مت ڪهايو، جنين پيا ملن ڪي آس

اردو جا ڪيترائي اديب لفظ "**ڪاڳ**" کي اردو ٻولي ۾ استعمال ڪندا آهن هاڻ ته هي لفظ اردو ٻولي ۾ جهڙوڪر مروج ٿي ويو آهي. آغا سليم به هتي هندي لفظ "**ڪاڳ**" کي ترجمي ۾ استعمال ڪيو آهي جيڪا سندس خوبي آهي، ڇو ته اردو ۾ "ڪانگ" کي "**ڪوا**" چئبو آهي، جيڪڏهن آغا سليم بيت ۾ لفظ "**ڪوا**" استعمال ڪري ها ته اهو نهڪي نه بيهي ها ان لاءِ لفظ "**ڪوا**" جو متبادل لفظ آغا سليم هندي ٻولي مان ڪڍي آيو جيڪي بيت ۾ نهڪي ٿو بيهي. مترجم جي اها ئي خوبي هوندي آهي ته هو پوري ڪوشش ڪري متبادل لفظ ڳولي استعمال ڪري جنهن سان اصل مفهوم جي چٽائي ٿي سگهي.

ٻي هنڌ آغا صاحب اهڙا لفظ استعمال ڪيا آهن، جيڪي شاهه جي لفظن جي معنائن سان نهڪي نٿا بيهن. آغا سليم هڪ شعر ۾ "***ہرجائی***" لفظ استعمال ڪيو آهي، جيڪو شاهه جي استعمال ڪيل لفظ "چلولا" جي معنيٰ نٿو ڏي. ۽ انهيءَ لفظ لاءِ آغا صاحب انگريزي جو لفظ "flirts" ڪم آندو آهي جيڪو "چلولا" لفظ جي نه بلڪ "دوکي باز ۽ ٺڳ" لاءِ استعمال ٿيندو آهي. اهو نه شاهه جي لفظ سان بلڪل به نهڪي نٿو بيهي. اهڙا ٻيا به ڪيترائي لفظ آهن جيڪي شاهه جي جملن سان نهڪي نٿا بيهن. تنهن هوندي به آغا صاحب جي سموري محنت جو ڪو مٽ ئي ناهي. آغا سليم سنڌي ادب جي دنيا ۾ پنهنجو پاڻ مڃايو آهي. آغا سليم پنهنجي طبيعت ۽ مزاج ۾ ٻي حد خودار آهن، هر ڳالهه بنا حجاب جي چٽي ڏيڻ سندس طبيعت جي اهم خصوصيت آهي.

آغا سليم سندس لکڻ ۽ ادب ۾ پير پائڻ جو خاص سبب ڄاڻائيندي چون ٿا ته :

"مون اڄ تائين جيڪو ڪجهه لکيو آهي اهو پنهنجي اندر جي رانجهي کي ريجهائڻ لاءِ لکيو آهي، مون پئسن لاءِ نه لکيو آهي، مون ته پنهنجي پاڻ کي خوش رکڻ لاءِ لکيو آهي، سڄي حياتي لکيو آهي. اڄ به لکان پيو" (1)

آغا سليم کي ڪتاب لکڻ جو شوق هڪ انوکي انداز سان ٿيو. سندس وڏو ڀاءُ ڪتاب آڻيندو هو آغا انهن ڪتابن جي ٽائيٽل کي ڏسندو هو ته ڪيس اُتي پنهنجي تصوير هئڻ جو شوق ٿيندو هو ته پاڻ به ڪتابن پويان پنهنجي تصوير ڏسي ۽ اتان ئي سندس دل ۾ لکڻ جو اُتساهه پيدا ٿيو.

حوالا:

1. ڪاوش دنيا مئگزين ،24 جنوري 2016ع ص 8

چوند شعر

سنڌي:

لائي جو ويا، سو مَنجهِينِ مَچُ تو ٻَري،
سو اُجهامي ڪئان، جنهن سورِيندَڙُ سُپرِينِ

اردو:

دل مين آگ جلائی تهی وه، اور بهڑکتی جائے
اس کو کون بجهائے، جس کو بهڑکائی وه ساجن

انگريزي:

The fire that the beloved kindled is blazing inside,
How can it be put out as its stoker is the beloved?

(Sur rip 13 ص)

سنڌي:

جاءِ نہ سَجو ڏِينهن، هِنئڙو اُوني وڳَ جِئن،
مون پريان سين نينهن، چِنڻ ڪارڻ نہ ڪيو.

اردو:

ايک جگہہ پر بيٹھ نہ پائے، جون اونٹون کا گلہ،
توڑنے کارن کب جوڑا تھا، پی سے درد کھا رشتہ۔

انگريزي:

Heart is restless like a camel herd,
I did not tie the love knot with the beloved to serve it.

(Sur rip 16 ص)

سنڌي:

چيتاري چونڊياس، ڳالهيون سيوئي سڄڻين،
جهہ مقابل ٿياس، تہ سڀِ وچنم وسري.

اردو:

سوچا تھا کہ کرون گی باتین، ملے گا جب وه يار،
ملا وه دلدار، تو بهول گيا دل ساری باتين۔

انگريزي:

I plan to relate all to him
But when I meet him, I forget all.

(Sur rip 20 ص)

سنڌي:

مون سي ڏٺا ماءِ، جنين ڏٺو پرينءَ کي،
ڪَري نہ سگھان ڪاءِ، اُنين سندي ڳالھڙي.

اردو:

مین نے ایسے سالک دیکھے، جنہون نے دیکھا ساجن،
کہہ نہ سکے کچھہ برہن، کیا اوصاف ہین ان کے۔

انگريزي:

O mother, I saw them, who have seen the beloved,
Telling anything of them is beyond me.

(Sur Khhahori 38 ص)

سنڌي:

گرڪَٽا لاھي سُک نہ سُتا ڪَڏھِين
اوسِيڙو آھي، ڪاھوڙِيُن کي پنڌ جو.

اردو:

چین نہین ہے پل بھر، ذرا نہین آرام
کرتے نہین آرام، دور دیس ہے جانا۔

انگريزي:

They never sleep with their rope-footwear off,
All the time they wait for the journey to get underway.

(Sur Khhahori 48 ص)

سنڌي:

اَچِين جي هيڪارَ، مُون سارينديَ سُپِرين!
پيرين ڏريان پنبٽيون هَنڌَ وِڇايان وار،
ساجَنَ! سَڀُ جمار هُوندَ گولي ٿي گذاريان.

اردو:

پل پل تیری یاد ہے، گر، آئے تو اکبار،
پلکین راہ مین فرش کرون اور، سیج بچھاؤن بال،

بن کے خدمت گار، قدموں میں بچھہ جاؤں۔

انگريزي:

If you only come once while I remember you, my love,
I will put my eyelashes under your feet and spread my hair on bed,
I will then be your bondswoman for whole of my life.

(Sur Barvo 71 ص)

سنڌي:

جڏهانڪَرَ ٿِيامِ، ساجاهِ سُپِيرِيُن سين،
تَڏهانڪَرَ تِر جيترو، ويرَ نه وِسِرِيامِ،
اَندَرِ رُوح رَهيامِ، سَڄَڻَ اوطاقُون ڪري.

اردو:

جب سے اس پریتم کی، ہوگئی میں شیدائی،
اس دم ساجن کو، ایک پل بھول نہ پائی،
جس کی ہوں سودائی، رچا ہے میری روح میں۔

انگريزي:

Every since I came to know the beloved,
He has not been out of my mind even for a movement,
He is staying in my heart having made it his abode.

(Sur Barvo 77 ص)

سنڌي:

ڪَڙو مَنجهِ ڪَڙي، جيئن لُهار لَپيٽيو،
مُنهنجو جِيءُ جَڙي، سُپِريان سوگهو ڪيو.

اردو:

کڑیوں میں جو کڑیاں مل کر، بن جائے زنجیر،
من سے من کو جوڑ کے پی نے، ہم کو کیا اسیر۔

انگريزي:

As an ironsmith entwines rings of a chain,
Likewise my beloved has entwined my heart.

(Sur Barvo 83 ص)

سنڌي:

ڪي سُمهڻ ڪي جاڳُ، ننڊ نه ڪجي ايتري
اي مانجهاندي جو ماڳُ، جوتو ساٽيهه پاڻِئيو.

اردو:

آنکھ جھپک لے پل بھر، سو مت تُو اے ناداں
جس کو منزل سمجھا ہے وہ، دو دن ہے یے ٹھکانا۔

انگريزي:

Sometimes sleep, sometimes awake, one should not sleep so much,
This is a noontime place, you take it for homeland.

(Sur Dahar 383 ص)

سنڌي:

سَتُرَ ڪَرِ ستَارَ! آئون اُگھاڙي آهيان،
ڍَڪئين، ڍَڪڻهارَ، ڏيئي پاندُ پناهَ جو.

اردو:

ستر کر ای ستار! میں ہوں عریان ساری،
ڈھانپ لے کلتار، پلُو ڈال پناہ کا۔

انگريزي:

O cover, cover me, I am all naked,
Cover me coverer, with coverlet of protection.

(Sur Dahar 378 ص)

سنڌي:

جيڏو تُنهنجو نانءُ، ٻاجَهہ ٻہ اوڏيائي مَڱانءِ،
رِءَ ٿنيين، رِءَ توڙيين، تُون ڇَپَرُ تون ڇانءِ،
ڪُجاڙو ڪَهانءِ، توکي مَعلوُمُ سَيڪا.

اردو:

جیسا اونچا ناؤں، کرم بھی ایسا مانگوں،
تو ہی تو ہے آس سہارا، تو چھپر توں چھاؤں،
منہ سے مانگ نہ پاؤں، دل کا حال تو جانے۔

انگريزي:

As great is your name so great is the mercy I beg for,
You are shelter, shed sans pillar and beam,
What can I tell you, you know all?

(Sur Dahar 377 ص)

سنڌي:

صاحبِ تُنهنجي صاحِبي، عَجَبَ ڏِٺي سوُن،

پَنَ ٻوڙِين پاتال ۾، پَهَڻَ تارِين تون،
جيڪر اَچِين مون، تہ ميرِيائي مانُ لَهان.

اردو:

ہم نے دیکھے، صاحب، تیرے کیسے کیسے رنگ،
پات تو ڈوبیں تال مین سائیں، تیر رہے ہیں
سنگ
آئے، رہے کر سنگ، تو اجلی میں ہوجائوں۔

انگريزي:

O master, we found your mastery to be wonder,
You cause leaves to drown and stone to float,
If you come to me, I will be honored in my shabbiness.

(Sur Dahar 376 ص)

سنڌي:

مَديني جا ميِرَ! سُڻُ مُنهنجا سَڏَڙا،
سَرَڻ مُنهنجيءَ سيِر، تُون پارِ لنگهائيين پيڙا.

اردو:

اے یثرب کے میر، سُن لے میری آہیں،
جن کو تیری دھیر، پار اُنہیں پہنچا دے۔

انگريزي:

O lord of Madina, hear my humble calls,
Those who are in your protection in midstream, steer them across.

(Sur Dahar 369 ص)

سنڌي:

مَتو آهِين مَچَ، ٿُلهو تو توٽا هَٽين،
جا تو ڏِني اَڄَ، تنهِن پاٽيءَ پُنا ڏينهڙا.

اردو:

پل کر طاقتور ہوئے ہو، نہنگ، تو زور دکھائے،
آج جو ندیا زوروں پر ہے، کل وہ سوکھ ہی جائیے۔

انگريزي:

You have fattened, o croc, and are butting with your blunted jaws,

The white surf you saw, that water no more will be there.

(Sur Dahar 366 ص)

سنڌي:

تون سَپڙُ، آئُون سيڪڙوُ، تُون صاحِبُ آئُون سڳَ،
پُڇي تُنهنجو پڳُ، ڪُلهي پاتُم ڪِينرو.

اردو:

توں داتا اور میں منگتا ہوں، صاحب تو، میں غلام،
ساز رکھا کاندھوں پر، سائیں، لے کر تیرا نام۔

انگريزي:

You are sapper, I am supplicant, you are the lord, I am a dog,
Asking for the way to you, I strange the fiddle upon my shoulder.

(Sur Pirbhati 343 ص)

سنڌي:

تُون سَپڙُ آئُون سيڪڙو، تُون ڏاتارُ، آئُون ڏڻُ،
سُڻي تُنهنجو سَڏُ، ڪُلهي پاتُم ڪينرو.

اردو:

تو داتار اور مین منگتا ہوں، کہاں ہین مجھ میں گُن،
ساز رکھا کاندھوں پر ، سائیں، تیری صدا لی سن۔

انگريزي:

You are sapper, I am supplicant, you are bestowed, I am ignorant,
On hearing your call, I strung the fiddle upon my shoulder.

(Sur Pirbhati 343 ص)

سنڌي:

تُون سَپڙُ آئون سيڪڙو، تُون ڏاتار آئُون ڏوهُ،
توُن پارسِ، آئُون لوهُ، جي سجِيين تہ سونُ ٿِيان.

اردو:

توں داتا اور میں منگتا، مین جرم گناہ سراپا،
چُھو کر کندن کر دیے، سائیں، تو پارس میں لوہا۔

انگريزي:

You are sapper, I am supplicant, you are the bestowed, I am all faults
You are Paaruss, I am iron, a touch of you would make me gold.

(Sur Pirbhati 343 ص)

سنڌي:

ڏات نہ آهي ذات تي، جو وَهي سو لَهي،
آريُون اَبوجهن جوُن، سَپڙُ ڄامُ سهي،
جو راءَ وَٽِ رات رهي، تنهن جُکي تان نہ ٿئي.

اردو:

داتا نہیں ہے ذات پر، جو ریاض کرے سو پائے،
بے گن یا گنوان سنہی کے، داتا ناز اُٹھائے

انگريزي:

Talent is not by caste, whoever works hard achieves,
Sapper jam bears all inane demands of the ignoramus,
He, who passes night with the king, is never in trouble.

(Sur Pirbhati 336 ص)

سنڌي:

سَنها ڀانءِ مَ سَپَ وياءَ واسِنگن جا،
جنِين جي جهڙپ، هاٿِي هنڌان ئي نہ چُري.

اردو:

نربل جاں نہ ان کو، یہ ہیں کالے ناگ،
پل میں کریں ہلاک، زہر سے بلوانوں کو۔

انگريزي:

Do not regard young snakes as harmless because they are born
Of cobras
Struck by them even an elephant cannot move from where he
Stands.

(Sur karayal 320 ص)

سنڌي:

ويا مورَ مَري، هنجُ نہ رَهيو هيڪڙو
وَطَنُ ٿيو وَري، ڪُوڙن ڪانِيرَن جو.

اردو:

ہنس رہا نہ اب تو، مور بھی مر گئے سارے،

پچھی طرح طرح کے اب ہیں، گھیرے تال
ہمارے۔

انگريزي:

All peacocks are dead, not a single sawn is left,
The homeland is occupied by false water-fowls.

(Sur karayal 317 ص)

سنڌي:

ڪَوَنر پاڙُون پاتال ۾، ڀونر ڀِري آڪاس،
ٻنهِن سندي ڳالهڙي، رازِق آندي راسِ
تنهن عِشق کي شاباسِ، جنهن مُحبتِي ميڙيا.

اردو:

کنول کھلا تالاب میں، بھنورا اُڑے آکاس
مولا کے یہ مہر ہے، سائیں دونوں آگئے پاس،
اُلفت آگئی راس، عشق کایہ اعجاز ہے۔

انگريزي:

Lotus is rooted deep in the bottom, bumblebee flies sky high
God had both their amour consummated,
Glory is to love that has brought lovers together.

(Sur karayal 314 ص)

سنڌي:

اَڇو پاڻي لُڙُ ٿيو، ڪالُوريو ڪَنگنِ
ايندي لَڄ مرنِ، تنهن سَرَ مَٽي هَنجڙا.

اردو:

کوے میلا کر گئے، تال کا پانی آج،
ہنس کو آئے لاج، آئے نہ میلے تال پر۔

انگريزي:

The herons have made the crystal water turbid,
Swans are ashamed to come to that fount.

(Sur karayal 307 ص)

سنڌي:

مَٽي راهه روان ٿيا، پُورب پُورِيائُون،
هي گهر گهوريِائون، آڳانديائُون اڳيان.

اردو:

ویراں کر گئے آسن، چلے وہ پورب پار،
چھوڑ کے یہ سنسار، ڈھونڈ رہے جگ دوجا۔

انگريزي:

They set out on the path and proceeded to Eastward,
They gave up their abodes here to build up there.

(Sur Poorab 295 ص)

سنڌي:

ڪَڍي ڪانگا، تو ڏِيان هينئون ساڻُ هَٿَنِ،
وَڃي ڪاءُ وِلاتِ ۾، اڳيان عَجيبنِ،
پرين مان چونِ، هئن قُربان ڪير ٿِئي.

اردو:

کاگا، دوں میں نکال کے، تجھ کو اپنا من،
چُن چُن ، من کو کھائیو، سجنا کی آنگن،
کہے وہ میرا ساجن، "وار دی جاں برہن نے۔"

انگريزي:

I pluck out my heart with my own hands and give it to you, crow,
Go and eat it in beloved‘s presence,
The beloved may possibly say” who would make such a sacrifice?“

(Sur Poorab 82 ص)

سنڌي:

پرين جي پَرديس ۾، تِن جي ڪانگا، ڪَج
خَبَرَ،
تہ سڀِ مڙهانيان سون سين، پَکي، تنهنجا پَرَ،
گُهمي متان گهر، ڏِج پارانيا پرينءَ ڪي.

اردو:

پریتم ہیں پردیس میں، لے آ، ان کی جیر خبر،
پنکھ تیرے سونا جڑاواؤں، جھلمل ہر اک پر،
گھوم پیا کے گھر، آکر دے سندیس پیا کا۔

انگريزي:

Crow; give me some news of the beloved, who is abroad,
I will bedeck with gold, o bird, all your feathers,
Convey my message as you hover over his abode.

(Sur Poorab 280 ص)

سنڌي:

چائُت پائي چِتِ ۾، سنهو ڪِتيو جن،
تِن جو صرافُنِ، ڌُڪو داخل نہ ڪيو.

اردو:

من میں رکھ کر میل، ستھرا سوت بھی کاتیں،
سوت کو پرکھنے والے، سوت کو ٹھکرا دیں۔

انگريزي:

Whoso spun fine fiber with conceit and vanity?
The connoisseurs did not accept even a thread of their fiber.

(Sur Kaapaitti 261 ص)

سنڌي:

مُحبت پائي مَنَ ۾، رَنديا روڙِيا جَنِ،
تِنِ جو صَرافُنِ، اَٽِتوريو ئي اَگهايو،

اردو:

من میں رکھ کر پریت وہ چاہے، جیسا سوت بھی کاتیں،
تول بنا دین مول کرین نہ، ٹھکرانے کی باتیں۔

انگريزي:

Whoso spun even rough fiber with love?
The connoisseurs accepted without weighing it.

(Sur Kaapaitti 261 ص)

سنڌي:

تو جو ڏِيو ڀانئيو، سا سُورجَ سَهائي،
اَنڌَنِ اونداهي، جي رات وهامي ڏِينهن ٿِيو.

اردو:

جس کو سمجھا دیپ ہے، وہ ہے سورج جوتی،
کیسے آنکھیں اندھی، دیکھیں چڑھتا سورج۔

انگريزي:

What you took for candle, is in fact sunshine,
For a blind it is still dark when night is over and sun arisen.

(Sur Ramkali 233 ص)

سنڌي:

اَڄُ نہ اوطاقن ۾، طالِبِ تَنوارِينِ،
آديسي اُٿي وِيا، مڙهِيون مُن مارِينِ،
سي جيءَ کي جِيارِين، سي لاهوُتي لَڏي وِيا.

اردو:

آج نہیں ہیں اُن حُجروں میں ، ان کے میٹھے بول،
دیکھ کے ویراں ویراں آسن، من ہے ڈانواں ڈول،
لاد گئے انمول، جن کو دیکھ کے جیتے تھی تو۔

انگريزي:

Today intonations of seekers are not heard in their chambers,
Aadesis are gone; sight of their shrines is killing me,
The Lahootis, revivers of life, have departed.

(Sur Ramkali 216 ص)

حوالو:

1. Saleem Aga, Melodies of shah Abdul lateef Bhitai, culture Tourism Department Government Of Sindh, 2009ع

ببليوگرافي

1. سنڌي يوسف، سنڌي ادب (هڪ سؤ سنڌي اديبن جي سوانح ۽ ڪم جو جائزو) سچائي اشاعت گهر دوڙ سنڌ پاڪستان، 2011ع
2. عرساڻي شمس الدين، آزادي کانپوءِ سنڌي افساني جي اوسر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1982ع
3. جوڻيجو عبدالجبار، سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سنڌ 2006ع
4. سليم آغا، چنڊ جا تمنائي، اداره آواز ادب حيدرآباد سنڌ، 1963ع
5. سليم آغا، ڊراما، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 2009ع
6. سليم آغا، لات جا لطيف جي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ 2008ع
7. سليم آغا، سنڌي موسيقي جي روايت ۽ شاهه جي رسالي جا سُر، سنڌي اڪيڊمي ڪراچي 2011ع
8. گوپانگ حيدر بخش عزيز، سنڌيڪا ڊڪشنري سنڌي - انگريزي، سنڌي اڪيڊمي ڪراچي، 2008ع
9. سليم آغا، ذرتي روشن آهي، نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ 1985ع
10. سليم آغا، سُر سورٹھ شاہ عبداللطیف بھٹائی، لوک ورثہ اشاعت گھر پوسٹ باکس نمبر1182 اسلام آباد
11. Saleem Aga, Melodies of shah Abdul Lateef Bhitai, Sindhi Adabi Boad jamshoro ع2005
12. Saleem Aga, Melody of peace, The voice culture forum, Karachi ع2004
13. Saleem Aga, Morning Melody, Sindhi Language Authority ع2002
14. Saleem Aga, Melodies of shah Abdul Lateef Bhitai, Sindhica Acadmi Karachi ع2009
15. Saleem Aga, Melodies of Shah Abdul Lateef Bhitai, Children‘s Publication Karachi ع2006
16. Howe, D.H, Kirkpatriek English For Undergraduate, publication in Pakistan by Oxford university press ع1997
17. Saleem Aga, Melodies of shah Abdul lateef Bhitai, culture Tourism, Department Government Of Sindh ع 2009

رسالا/ اخبارون:

1. روزانو ڪاوش دنيا مئگزين، 5 اپريل 2015ع
2. ٽماهي مهراڻ، 1960ع، 1964ع، 1961ع
3. نئين زندگي، 1955ع ، 1968ع
4. نئين زندگي جنوري 1964ع، اپريل 1964ع
5. نئين زندگي مئي 1949ع
6. ڪاوش دنيا مئگزين ، 24 جنوري 2016ع

سرڪاري ۽ ذاتي لائبريريون:

1. ريسرچ لائبريري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
2. علامه آءِ آءِ قاضي سينٽرل لائبريري، يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو
3. پروفيسر محرم خان سيمينار لائبريري سنڌي شعبو يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو
4. گل حسن ٽڳڙ لائبريري، پليجاڻي اسٽيشن مٽياري
5. شهيد عابد ميمڻ لائبريري، ڄامشورو
6. پروفيسر ڊاڪٽر محمد انور فگار هَڪڙي جي ذاتي لائبريري